

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА АРХІВОЗНАВСТВА ТА СПЕЦІАЛЬНИХ ГАЛУЗЕЙ
ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

Освітній рівень: другий (магістерський)

Освітня програма: Архівознавство

Спеціальність : 032 «Історія та археологія»

**ДЖЕРЕЛЬНИЙ КОМПЛЕКС ДОСЛІДЖЕННЯ ОБРАЗУ
ОРГАНІЗАТОРІВ І ВИКОНАВЦІВ ГОЛОДОМОРУ-ГЕНОЦИДУ 1932-
1933 РР. В УКРАЇНІ**

Кваліфікаційна робота студентки

Назимок Уляни Юріївни

(підпис здобувача освіти)

Науковий керівник:

доктор історичних наук, професор

Калакура Ярослав Степанович

(підпис наукового керівника)

«Рекомендовано до захисту на ЕК»

Завідувач кафедри архівознавства
та спеціальних галузей історичної науки

доктор історичних наук, професор

Палієнко М. Г.

(підпис завідувача кафедри)

Київ 2021

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНИЙ КОМПЛЕКС І МЕТОДИКА НАПИСАННЯ РОБОТИ.....	7
1.1 Стан дослідження теми.....	7
1.2 Характеристика і класифікація джерельного комплексу.....	14
1.3. Наукові принципи і методи дослідження	20
РОЗДІЛ 2. ВІДОБРАЖЕННЯ В ДЖЕРЕЛАХ ОБРАЗУ КОЛЕКТИВНОГО ЗАМОВНИКА ГОЛОДОМОРУ ТА ЙОГО ПЕРСОНАЛІЗАЦІЯ.....	24
2.1 Комуністичний режим як замовник злочинного Голодомору.....	24
2.2 Провідники політики голодної смерті: мовою документів, свідків та дослідників.....	31
РОЗДІЛ 3. ДЖЕРЕЛЬНИЙ ОБРАЗ МІСЦЕВИХ ОРГАНІЗАТОРІВ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИКИ ГОЛОДОМОРУ.....	43
3.1.Джерельна основа конструювання дослідницького образу місцевих виконавців політики Голодомору	43
3.2. Джерельне значення творів художньої літератури для створення психологічного образу виконавців політики геноциду.....	48
ВИСНОВКИ.....	57
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	60

ВСТУП

В історії України було чимало подій та явищ, які продовжують викликати зацікавлення як дослідників, так суспільства загалом. З поміж них – одна з найбільших трагедія ХХ ст. – Голодомор-геноцид українського народу 1932–1933 рр. Цей злочин тоталітарного режиму замовчувався упродовж півстоліття і тільки з відновленням державної незалежності отримав правову оцінку, а також наукове осмислення в численних працях істориків, етнологів, демографів, психологів та представників інших галузей знань. Наявність великого масиву джерел з історії Голодомору актуалізує і об'єктивно спонукає підведення підсумків дослідження цієї багатогранної проблеми і проведення джерелознавчих та історіографічних студій.

Актуальність теми курсової роботи, присвяченої моделюванню образу замовників, організаторів і виконавців Голодомору-геноциду на основі джерел, зумовлюється кількома факторами, насамперед її недостатнім дослідження і відсутністю спеціальних праць безпосередньо з цієї проблеми. По-друге, історичної науки торкнувся антропологічний поворот, який означає перехід від дослідження історії подій до історії людей. Цей поворот не оминув й дослідників Голодомору. Як зазначає Я. С. Калакура, є чотири сегменти антропології Голодомору: а) жертви (загиблі та постраждалі); б) винуватці (замовники, організатори і виконавці злочину); в) носії пам'яті (очевидці та свідки подій, добротинці; г) дослідники трагедії. Кожен з цих сегментів представлений конкретними людьми, які мають бути названі поіменно¹. Так ось у нашому випадку мова йде про образ організаторів та виконавців Голодомору, як його бачать дослідники цієї проблеми.

Переважає більшість науковців, зокрема С.В. Кульчицький, В.І. Марочко, В.І. Сергійчук та ін., виходять з того, що найбільшими винуватцями та

¹ Калакура Я.С. Антропологічний підхід у дослідженнях Геноциду-голодомору в Україні 1932-1933 рр. / Ярослав Калакура. – К: Наук. зб. «Український селянин», вип.20, 2018 – С. 56-59.

ідеологами нищення українців були творці та керівники Комуністичної партії та держави СРСР на чолі з Й. Сталіним. Саме вони розробили теорію революційного терору та здійснили на практиці механізми фізичного, психологічного та культурного впливу на населення, що чинило опір та було загрозою тоталітарному та агресивному Радянському Союзу. Червоною ниткою через численні дослідження проходить думка про те, що тоталітарний режим, використовуючи мережу партійних і державних органів, їх кадрів, планомірно та послідовно провадила людиноненависницьку та українофобську політику, апогеєм якої став штучний голод 1932 – 1933 рр.

В основі комуністичної тоталітарної системи лежать принципи зневаги та байдужості до життя окремого індивідуума. Задля досягнення загальнодержавних цілей радянська влада з легкістю жертвувала мільйонами людей. Тому ми визнаємо комуністичний режим замовником геноциду українців. Винищення української нації протягом ХХ ст. у СРСР відбувалося системно. Чисельні репресії, переслідування, штучні голоди 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947 рр., знищення культури і т.д. – інструменти в руках радянської влади. Дії, які сучасна наука інтерпретує як геноцид, були вчинені з участю певного прошарку місцевих активістів, які, будучи засліплені пропагандою, жагою до власного добробуту, кар'єри та садистськими нахилами, зрештою і стали інструментом у руках катів українського народу.

Виходячи з новизни і актуальності даної теми, авторкою магістерської роботи проводилась пошукова робота щодо виявлення історіографічних та історичних джерел, під якими розуміємо наукові праці, архівні документи, художні твори, які прямо або дотично стосуються образу винуватців Голодомору. Прикладом для нас слугує вітчизняна і зарубіжна історіографії, в якій простежуються тенденції до вивчення ролі людини в політичних, соціально-економічних та культурних процесах. Аналізуючи численні праці про Голодомор-геноцид українців 1932 – 1933 рр., було звернуто увагу на те, що найбільша кількість з них присвячена з'ясуванню передумов та причин, що призвели до масового голоду, а також до його катастрофічних наслідків. І все

ж з цих праць стає зрозумілим, що головна причина трагедії криється у самій тоталітарній системі, яку представляли найвище керівництво партії і держави, з вини котрої жертвам трагедії стали мільйони людських життів. Проте, роль провідників Голодомору на місцях з рядів місцевих управлінців та сільських активістів висвітлена недостатньо.

Будь-який геноцид має своїх організаторів та провідників. Тому важливо створити загальний образ людей, що своїми діями спричинили страждання та смерті мільйонів людей. З погляду історичної правди важливо не тільки поіменно знати винуватців трагедії, але й враховувати повчальні уроки з тим, щоб не допустити повторення подібних явищ у майбутньому. Сьогодні необхідно однозначно утверджувати в історичній науці думку про те, що людина і її життя є найбільшою цінністю. Історичний досвід застерігає від будь-яких проявів насилля, жорстокості, антигуманності, байдужості у суспільстві.

В процесі підготовки і написання роботи про моделювання образу організаторів та провідників Голодомору-геноциду велика увага приділялася виявленню наявних праць, документів, художніх творів, а відтак ознайомленню з тими сюжетами, які безпосередньо розкривають обрану нами тему і можуть бути залучені для дослідження.

Об'єктом даної роботи є праці українських істориків, архівні документи, спогади очевидців, художні твори у яких висвітлено образ організаторів та виконавців Голодомору 1932–1933рр. в Україні.

Предметом дослідження є процес формування образу організаторів та провідників Голодомору на основі історіографічних та конкретно-історичних джерел.

Мета даної магістерської роботи полягає у тому, щоб на основі історичних та історіографічних джерел процес формування образу організаторів та виконавців Голодомору-геноциду 1932 – 1933 рр.

З цієї мети логічно випливають наступні дослідницькі **завдання**:

- сформувати джерельний комплекс історіографічних та історичних джерел з числа праць українських істориків, архівних документів, спогадів свідків, художніх творів;
- встановити стан і повноту дослідження означеної теми, а також окреслити методичні засади виконання роботи;
- проаналізувати джерела, які розкривають образ організаторів та виконавців Голодомору-геноциду українського народу від найвищих державних управлінців до представників місцевої влади та сільських активістів;
- викласти авторське розуміння подальшого дослідження образу виконавців та провідників Голодомору, як складової частини історії геноциду українців в ХХ ст. з боку тоталітарного режиму.

Методологічні принципи та методика написання курсової роботи викладені в підрозділі 1.3. Тут лише зазначимо, що пріоритетними з них стали принципи конкретно-історіографічного підходу, наступності та антропоцентризму.

З поставленими завданнями логічно співзвучна структура курсової роботи, яка складається зі Вступу, двох розділів, Висновків та Списку джерел і літератури.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНИЙ КОМПЛЕКС І МЕТОДИКА НАПИСАННЯ РОБОТИ

1.1 Стан дослідження теми

Десятиріччями Голодомор 1932 – 1933 рр. був забороненою темою в СРСР, у тому числі і для істориків. Проте, не дивлячись на довгі роки замовчування, ці жахливі події не могли не залишитися в пам'яті очевидців, які лише пошепки переповідали важкі спогади наступним поколінням. Інформація про цю трагедію зберігалася у засекречених документах владних структур та спецслужб. Тільки зарубіжні науковці і журналісти намагалися донести правду про найбільшу трагедію ХХ ст., не рахуючи воєн.

Визнання факту Голодомору стало можливим лише на межі 1980-х – 1990-х рр. після розпаду СРСР. Тоді ж були започатковані дослідження істориків, що не припиняються й сьогодні. Кожного року з'являється джерельні свідчення про самі події, а також велика кількість праць, що додають нові відомості про трагедію.

За три останніх десятиріччя опубліковано великий масив наукових праць, який частково вже отримав аналіз в історіографічних студіях. Видається доцільним приєднатися до періодизації нагромадження знань про Голодомор, яку запропонував Я. С. Калакура². До першого періоду віднесені праці, написані здебільшого зарубіжними авторами, або науковцям з української діаспори закордоном з 1930 – по сер. 1950-х рр. Варто зазначити, що здобутки тих часів мали, як правило, загальний характер. У них майже не висвітлювались конкретні виконавці злочину, акцент робився злочинну сутність тоталітарного режиму Сталіна. Другий період охоплює праці, написані в 1960-ті–1980-ті рр., в яких радянські історики вказували на продовольчі труднощі і заперечували факт Голодомору, тому ми не вважали доцільним їх використовувати у своєму дослідженні. Третій період

²Калакура Я.С. Антропологічний підхід у дослідженнях Геноциду-голодомору в Україні 1932-1933 рр. / Ярослав Калакура. – К: Наук. зб. «Український селянин», вип.20, 2018 – С. 56-59.

розпочався із здобуттям незалежності Україною і триває до наших днів. Новий імпульс висвітленню важливих аспектів Голодомору, у тому числі щодо його організаторів та виконавців політики геноциду, дала Революція гідності.

Ознайомлення з опублікованими студіями дає підстави стверджувати, що основну увагу дослідники звертають на причини Голодомору, його геноцидний характер та катастрофічні наслідки. При цьому все ще на маргінесі залишаються ключові питання: хто був замовником, організатором і виконавцем злочину, як уявляється сучасникам образ його головних винуватців. Це питання набуває особливої актуальності з погляду антропологічного повороту, який торкнувся усіх галузей гуманітаристики, включаючи історіографію та джерелознавство.

Пристаючи до з'ясування стану і повноти дослідження обраної теми, маємо одразу зробити два важливих застереження. По-перше, спеціальних праць, присвячених моделюванню образу організаторів і виконавців Голодомору 1932-1933 рр. досить мало і вони лише частково стосуються загальних оцінок цієї теми або окремих її аспектів. По-друге, сказане не означає, що в українській історіографії не було спроб персоналізувати Голодомор-геноцид, тобто назвати поіменно не лише жертви Голодомору, що вже робиться, але і його винуватців – замовників, організаторів та виконавців. Не можна закривати очі на те, що серед цієї категорії осіб, причетних до трагедії, були й представники місцевих активістів з числа комуністів, комсомольців та активістів. Вже започатковані дослідження долі свідків Голодомору, тобто тих, хто, переживши трагедію, залишив спогади про неї нащадкам. Однак тут бракує належних методик дослідження проблеми з погляду антропологізму, особливо в контексті просопографії.

Не дивлячись на сказане, за останні десятиріччя опублікована низка узагальнюючих праць з української історіографії, автори яких торкаються й окремих аспектів дослідження Голодомору та масових репресій 1930-рр. Мова йде про праці В. Головка, Я. Грицака, Я. Калакури, А. Коцура, В.

Коцура, В. Яремчука та ін.³, автори яких, відстежуючи загальні тенденції розвитку історичної науки, нагромадження знань з історії України, не оминули й зародження окремого напрямку досліджень про Голодомор. При цьому виокремлюється значення утворення в 1992 р. Всеукраїнської громадської науково-дослідницької та культурно-просвітницької організації «Асоціація дослідників голодомору-геноциду в 1932–1933 роках в Україні». Вона об'єднала спочатку десятки, а потім сотні небайдужих задля дослідження та збереження в історичній пам'яті народу однієї з найтрагічніших сторінок історії – Голодомору 1932–1933 в Україні, поширення серед широких верств населення інформації про голодомори та їх наслідки.

З початком ХХІ ст., коли більшість українських істориків, насамперед молодша генерація, відійшли від ідеологічних стереотипів минулого, твердо стали на шлях критичного і комплексного наукового осмислення історії українського народу, формується сучасна історіографія голодомору на українських землях, яка вийшла на якісно новий рівень з урахування нового бачення політичної й етнічної історії України, а також опублікованих документальних збірників та узагальнюючих праць⁴. Одним з перших, хто започатковував сучасне бачення голодомору як геноциду серед дослідників був С. Кульчицький. Ще в 1991 він почав вживати поняття геноцид у

³Коцур В.П. Історіографія історії України. Курс лекцій. / В.П. Коцур, А.П. Коцур – Чернівці: Золоті литаври, 1999. 526 с.; Головка В.В. Історіографія кризи історичної науки: Український контекст./ Володимир Головка. – К: Ін-т історії України НАН України, 2003. 228 с.; Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій. – 2-ге видання, доповнене. / Ярослав Калакура. – К.: Генеза, 2012. 512 с.; Грицак Я. Українська історіографія. 1991–2001: Десятиліття змін./ Ярослав Грицак. – К: Україна Модерна. – Ч. 9, 2005. – С. 66–67.; Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР після сталінської доби. / Віталій Яремчук. – Острог: Вид-во Національного університету “Острозька академія”, 2009. 526с.

⁴Васильєв В.Ю. Голод 1932-1933 років в Україні: нові інтерпретації та тенденції у вітчизняній історіографії. Історія України: маловідомі імена, події, факти. 2004. Вип. 27. – С. 271–301; Калакура Я.С. Новітня історіографія Голодомору 1932-1933 рр. як геноциду українського народу: надбання та прорахунки. Персонал. 2008. № 1. – С. 105–113; Шкварець В.П. Історіографія та історіософія голодів-людоморів на Миколаївщині / В.П. Шкварець, Є.Г. Горбуров, К.Є. Горбуров. Миколаїв, 2008. 288 с. та ін.

прямому розумінні цього слова як фізичне знищення народу⁵, а у книзі «Голод 1932-1933 рр. в Україні як геноцид: мовою документів, очима свідків» він зазначив: Український народ слід сприймати не тільки як етнос, але й як політичну націю, а Україну – не як територію, на якій живуть українці, а як країну. Якщо так підходити до подій 1932-1933 рр. то ми повинні визнати геноцидом терор голодом, застосований проти українців в УСРР і на Кубані під виглядом тотальних хлібозаготівель⁶. М.Гудзь зазначив, що «самомобілізація» українських істориків та визнання Голодомору актом геноциду не була інспірована політиками, а відбулася задовго до усвідомлення цієї суспільної необхідності керівництвом держави⁷.

Найближче до нашої теми стоять дослідження, в яких акцент робиться на ментальний та морально-психологічний аспект проблеми⁸. Серед них варто виокремити статтю В. Танцюри та С. Куліша «Сталін і Україна», в якій наголошувалось, що Сталін боявся і ненавидів українців ще з 1919 р., коли червона армія окупувала Україну.

Важливе значення для моделювання образу замовників і організаторів Голодомору-геноциду мають вступи до колективних досліджень, передусім «Командири великого голоду»⁹, автори якого назвали головних ініціаторів геноцидної політики і репресій – Сталіна, Ворошилова, Кагановича, Молотова,

⁵Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». К. : Україна, 1991. 431 с.

⁶Кульчицький С. В. Голод 1932-1933 рр. в Україні як геноцид: мовою документів, очима свідків / С. В. Кульчицький; НАН України, Інститут історії України. К. : Наш час, 2008. – С. 95.

⁷Гудзь В. Історіографія Голодомору 1932–1933 років в Україні: [монографія].– Мелітополь: ФОП Однорог Т. В., 2019. С. 512.

⁸Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків. - К., Нью-Йорк: Вид. Спільки визволення України, 2000.536 с.; Кульчицький С. Голодомор 1932 – 1933 рр. в Україні як геноцид. Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Вип. 14. – 2005. – С. 225-300. Танцюра В.І., Куліш С.М. Сталін і Україна / Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. – 2003.– №603. Історія України. – Вип. 6. – С. 150-154.

⁹Командири великого голоду. Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932-1933 рр. /За ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. – К.: Генеза, 2001. 399 с.

Берію та ін. Аргументацію необхідності персоналізувати в дослідженнях усіх, хто так чи інакше був причетний до трагедії, постраждав від неї або був її свідком обґрунтували В.Сергійчук та В. Марочко¹⁰. Зокрема, В.І.Марочко підкреслив, що часто за словами "масовий голод", "поголовний голод", "демографічні втрати", "жертви голодомору", за загальною кількістю померлих і постраждалих дослідники оминають прізвища конкретних людей. Це стосується і замовників, організаторів та виконавців злочинів. Як вважає Я. Калакура, важливу роль тут відіграло масштабне офіційне розслідування обставин та наслідків вчинення геноцидного вбивства мільйонів українців, проведене Службою безпеки України, дослідження правових аспектів Голодомору, його кваліфікації як Геноциду, визначення конкретних суб'єктів злочину та потерпілих від нього, що зафіксовано у матеріалах кримінальної справи № 475 та відповідній постанові Апеляційного суду м. Києва від 13 січня 2010 р. Ці матеріали, а також дослідницькі студії В. Василенка, М. Антонович, К. Бондар, Г. Журбелюк, В. Микуляк, О. Курінного, Б. Футея, К. Крахмальової та ін. увійшли до колективної монографії «Голодомор 1932-1933 років в Україні як злочин геноциду згідно з міжнародним правом»¹¹. Серед осіб, звинувачених в умисному знищенні людей голодною смертю, були названі як організатори, так і виконавці злочину - Й. Сталін, В. Молотов, Л. Каганович, П. Постишев, С. Косіор, В. Чубар, М. Хатаєвич. До речі, Служба безпеки України оприлюднила розширений список осіб, причетних до Голодомору, в якому фігурують також керівники вищих ешелонів партійних і радянських органів, ОДПУ та ДПУ УСРР. До переліку осіб, причетних до вчинення геноциду було додано співробітників районних, місцевих, обласних відділень органів Державного політичного управління УСРР, чия вина була підтверджена

¹⁰ Калакура Я.С. Морально-психологічний і ментальний вимір наслідків Голодомору 1930-х років в Україні / Ярослав Калакура. – Полтава: Історична пам'ять, Вип.37, 2017. – С.16-22.

¹¹ Голодомор 1932-1933 років в Україні як злочин геноциду згідно з міжнародним правом. / За наук. ред. В. Василенка, М. Антонович. – К. : Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2013. 360 с .

документальними джерелами, що зберігаються Галузевому державному архіві СБУ.

З поміж інших розвідок, присвячених викриттю злочинної діяльності партійних і державних діячів СРСР та УСРР, варта уваги стаття Я.Бондарчука під промовистою назвою «Кати і жертви: антропологічний вимір Голодомору 1932-1933 років¹²». Вона цікава тим, що в ній зміщено пізнавальний вектор із жертв на катів, а це дозволило розкрити корінну причину голоду і назвати головну дійову особу трагедії - людиноненависницьку тоталітарну систему, режим одноособової влади Сталіна та його «смотрящих» в УСРР.

Як підкреслив Я. Калакура, влада перетворила тотальну колективізацію, заміну хлібозаготівель насильницькою конфіскацією всього продовольства, масові репресії, депортації у засоби справжньої війни проти селян, задіявши партійно-радянський апарат, органи держбезпеки, армію, міліцію, систему особливо уповноважених, місцевих активістів, працівників сільрад, МТС тощо¹³. Ще більш поглиблений підхід до з'ясування першопричин радянських голодоморів та їх природи запропонував М. Сядристий, вказуючи, що їх ідейне коріння та обґрунтування слід шукати в марксизмі-ленінізмі, теоретики якого доводили ворожість селянства, особливо куркульства, небезпеку його приватновласницької психології для соціалізму. Автор цитує В. Леніна, який називав куркулів «кровопивцями», «павуками», «вампірами», середняків – «підкуркульниками» і вважав, що селяни заражені буржуазною ідеологією, підлягають фізичному знищенню¹⁴.

Важливим підґрунтям подальшої персоніфікації історії Голодомору є створена зусиллями відомого фахівця з цієї проблематики В.І.Марочка

¹²Кати і жертви: антропологічний вимір Голодомору 1932-1933 років. [Електронний ресурс] / Я. Бондарчук. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/artefacts/2012/11/26/101572>;

¹³ Калакура Я.С. Антропологічний підхід у дослідженнях Геноциду-голодомору в Україні 1932-1933 рр. / Ярослав Калакура. – К: Наук. зб. «Український селянин», вип.20, 2018 – С. 56-59.

¹⁴ Сядристий М. Ленін – ідеолог, організатор і натхненник Голодоморів в Україні. / Микола Сядристий. – К.:Вид-во НПУ ім. М.Дагоманова, 2018. – С.6-7.

першої в світі «Енциклопедії Голодомору», в якій фігурують не тільки поняття, терміни, події, документи, але й конкретні прізвища багатьох організаторів і виконавців трагедії, а також її дослідників¹⁵.

У дослідженні ролі місцевих активістів у геноциді важливі збірки спогадів та свідчень жертв Голодомору. Одним з найбільш вагомих здобутків стала «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932 - 1933 р.¹⁶», яка була опублікована в 2008р. за підтримки Національного інституту пам'яті і включає понад 20 томів, що засвідчують ситуацію 1932-1933 рр. в різних областях України, на яких поширювався Голодомор. У цих книгах зібрані загальні відомості, документи, свідчення очевидців, а також мартирологи. Робота над «Національною книгою пам'яті» не припиняється і сьогодні, постійно доповнюючись новими свідченнями та даними.

Варто згадати і опубліковані спогади очевидців Голодомору у 10 томах «Український Голокост 1932-1933: свідчення тих, хто вижив¹⁷». У праці опубліковані свідчення жертв геноциду, які дають свідчення у тому числі і про виконавців комуністичної політики на місцях, що дозволяє нам досліджувати їх діяльність та створити загальну характеристику.

Праці, присвячені документальним доказам геноциду, також є цінним джерелом для дослідження організаторів та виконавців Голодомору. Архівні документи представлені в різних наукових роботах, а також існують окремі збірки документів. Їх репрезентація та аналіз є вагомим внеском у дослідженні даної тематики.

¹⁵Енциклопедія Голодомору 1932–1933 років в Україні / М-во культури України, Нац. музей “Меморіал жертв Голодомору”, Асоціація дослідників голодоморів в Україні ; авт. тексту В. І. Марочко. - Дрогобич : Коло, 2018. 575 с.

¹⁶Томи Книги пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://holodomormuseum.org.ua/holodomor/natsionalna-knyha-pam-iati-zhertv-holodomoru-1932-1933/>

¹⁷Український Голокост 1932-1933: свідчення тих, хто вижив: у 10 томах/ За ред. о. Ю. Мицика. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України; Національний університет "Кієво-Могилянська академія", 2004 – 2014 рр.

Отже, хоча на сьогоднішній день немає наукових праць, присвячених висвітленню, безпосередньо, джерельного комплексу дослідження образу виконавців та організаторів Голодомору, однак, для їх створення є вагоме підґрунтя. Велика кількість здобутків науковців у представленні історіографії Голодомору, збору свідчень та документів, а також узагальнюючі праці є основою для створення цієї роботи та подальшому вивченню даної теми.

1.2 Характеристика і класифікація джерельного комплексу

Під джерельним комплексом нашого дослідження розуміємо сукупність історіографічних та історичних джерел, які містять відомості пов'язані з образом організаторів і виконавців Голодомору, починаючи з вищих ешелонів влади і закінчуючи місцевими активістами. Класифікуючи джерельний комплекс, який був задіяний для написання даної роботи, поділимо всі джерела на: історіографічні та конкретно-історичні. Спробуємо коротко охарактеризувати кожен із цих видів джерел.

Історичне джерелознавство трактує історіографічні джерела як носії відомостей про нагромадження наукових знань з тієї чи іншої проблеми, про внесок у її опрацювання конкретних істориків, а також сам процес нарощування знань¹⁸. Даючи загальну характеристику історіографічних джерел з даної проблематики, ми брали до уваги праці, які, на нашу думку, стоять найближче до розкриття образу виконавців Голодомору 1932-1933рр. або дотичні до цієї теми. Для більш докладного їх аналізу джерелознавство використовує метод класифікації, тобто поділ джерел на певні групи з тим, щоб для кожної групи підібрати оптимальні методи пізнання. Як зазначає Я. Калакура, для класифікації історіографічних джерел найбільш доцільно в якості критеріїв групування брати передусім їх жанрову спорідненість¹⁹, а вже в межах жанрів можна групувати їх за змістом, авторством або

¹⁸ Історичне джерелознавство: Підручник.2-ге вид., доп. і переробл. /керівн. автор. кол. Калакура Я.С. - К.:Либідь, 2017. 512 с.

¹⁹Калакура Я. Методологія історіографічного дослідження : науково-методичний посібник.- К.: ВПЦ Київський університет, 2016. С. 208

хронологією створення досліджень. Враховуючи специфіку нашого дослідження, ми взяли перший варіант, тобто жанровий принцип.

Отже, весь комплекс залучених нами до магістерської роботи історіографічних джерел можна класифікувати на наступні групи. До першої віднесені узагальнюючі праці з історіографії історії України, зокрема 1930-х рр., а також про Голодомор-геноцид. Праць присвячених історії дослідження Голодомору є чимало: «Сучасна зарубіжна історіографія голоду 1932–1933 рр. в Україні: нова чи стара інтерпретація?» В. І. Марочка, монографія В. В. Гудзя «Історіографія Голодомору 1932–1933 років в Україні», «Історіографія та джерельні свідчення демографічних наслідків голодомору в УСРР 1932–1933 років. Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації» та «Новітня історіографія Голодомору 1932–1933 рр. як геноциду українського народу: надбання та прорахунки» Я.С. Калакури та багато інших. Ознайомившись з ними, ми отримали загальне уявлення про те, які праці істориків містять найбільше відомостей про дослідження за проблематикою нашої роботи.

Друга група включає монографічні дослідження, безпосередньо присвячені Голодомору, з урахуванням того, що в деяких з них є сюжети, присвячені організаторам і виконавцям злочину. Сюди відносимо й дисертаційні роботи та автореферати. Одна з перших в українській історіографії комплексна наукова фундаментальна монографія «Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки²⁰» під редакцією В.А. Смолія містить архівні джерела та збірки документів про Голодомор. На їх основі, автори доводять «рукотворність» голоду та причетність конкретних державних посадових осіб і карально-репресивних структур. Також варто згадати монографію В. Сергійчука «Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид

²⁰Голод 1932–1933 років в Україні: Причини та наслідки / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2003. – 888 с.

українства²¹». Автор, залучивши архівні документи та свідчення очевидців, доводить та обґрунтовує наявність факту вчинення геноциду українців. Ці дані допомагають в створенні характеристики як головних очільників держави, так і представників місцевої влади, причетних до організації Голодомору.

Третя група представлена найбільшою кількістю джерел. Це наукові статті та матеріали наукових конференцій. Досліджуючи будь-який аспект Голодомору, варто звернутися до численних праць українського історика С.В. Кульчицького – автора публікацій: «Голод 1932-1933 рр. в Україні як геноцид», «Голодомор 1932-1933 як геноцид: труднощі усвідомлення», «Голодомори в Україні 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: Злочини проти народу», «Голод в Україні 1932-33 рр. як геноцид: мовою документів, очима свідків» та ін. Автор торкається як конкретно-історичних подій, та і частково історіографічних аспектів проблеми.

Дослідники опублікували ряд праць, присвячених Голодомору 1932–1933 рр. в окремих регіонах України. До них відносимо «Голодомор 1932-1933 років на Донбасі²²» В. І. Морочка, «Хроніки війни більшовиків з українським народом. Голодомор 1932-1933 років на Чернігівщині: виконавці злочину²³» С. Бутка та С. Горобця, «Сільські активісти Чернігівщини²⁴» О. Лисенко. Ці праці допомагають створити загальний портрет виконавців Голодомору з використанням локальних прикладів.

До окремої групи можна віднести різного роду бібліографічні довідники і покажчики, огляди та рецензії, які відіграли допоміжну роль в

²¹ Сергійчук В. Голодомор 1932-1933 рр. як геноцид українства / В.:ПП Сергійчук М.І., 2016 р. – 320 с.

²² Марочко В. Голодомор 1932-1933 років на Донбасі / Василь Марочко; НАН України, Ін-т історії України. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2015. 96 с.

²³ Горобець С. Хроніки війни більшовиків з українським народом. Голодомор 1932 – 1933 років на Чернігівщині: виконавці злочину. / С. Горобець, С. Бутко. – Чернігів: Десна Поліграф, 2016. 184 с.

²⁴ Лисенко О. Сільські активісти Чернігівщини (кінець 1920-1930-ті рр.): типологія поведінки / Олена Лисенко. - З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – № 1-2, 2013. – с. 255-284.

процесі написання роботи. Зокрема, досить інформативним є бібліографічний покажчик «Голодомор в Україні 1932 – 1933 рр²⁵.».

Окремо варто зупинитися на науково-меморіальному виданні «Енциклопедія Голодомору» (2018 р.). Її автор - провідний дослідник геноциду українського народу В.І. Марочко - помістив у цій праці понад тисячу статей, присвячених різним аспектам дослідження Голодомору. Енциклопедія має як наукову, так і довідково-пізнавальну функцію. Вона допомагає оперативно знайти інформацію, яка стосується трагічних подій в Україні 1932–1933 рр. У праці містяться також деякі біографічні відомості про організаторів та виконавців Голодомору. Автор подає загальні біографічні довідки про посадових осіб, приділяючи найбільше уваги їх діяльності в період 1932–1933 рр., причетності до організації Голодомору, а також їх впливу на ситуацію та особисте ставлення до подій. До статей про виконавців активно залучаються листи, документи, спогади, що є цінним джерелом для дослідження. «Енциклопедія Голодомору» стала першим інформаційно-довідковим та меморіальним виданням в Україні.

Другу групу становлять конкретно-історичні джерела як носії історичної інформації, що відображають ту чи іншу сторону діяльності людей²⁶, у нашому випадку причини і наслідки голодомору. До них відносимо: документи, спогади очевидців, а також художні твори.

Документальні джерела в нашій роботі представленні, передусім опублікованими збірниками документів²⁷. Значна частина конкретно-

²⁵Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: бібліографічний покажчик. Випуск 2 / Ред кол.: С. В. Кульчицький (наук. ред.), О. Ф. Ботушанська (відп. ред.), В. Мотика; Упорядн.: Л. М. Бур'ян, І. Е. Рікун. Одеська державна наукова бібліотека імені М. Горького; Інститут історії України НАН України. – Одеса: Вид-во Студія "Негоціант", 2008. 576 с.

²⁶Історичне джерелознавство: Підручник. 2-ге вид., доп. і переробл. /керівн. автор. кол. Калакура Я.С. - К.:Либідь, 2017

²⁷ Голодомор 1932 – 1933 років в Україні: документи і матеріали / Пиріг Р.Я. (упоряд.); НАН України, Ін-т історії України. – Київ: Вид. «Києво-Могилянська акад.», 2007. 1128с.; Колективізація та голод на Україні: 1929-1933: збірник матеріалів і документів / Г.М. Михайличенко, Г.П. Шаталіна (упоряд.), С.В. Кульчицький (відп. ред.); АН України, Ін-т історії України. – Київ: Наукова думка, 1992. – 738 с. та ін.

історичних джерел актуалізовані в наукових працях. До них відносяться постанови, накази, розпорядження, листи, а також твори очільників влади. Сьогодні, ці надважливі для дослідження Голодомору джерела, зберігаються у Центральних державних та місцевих архівах України. Найбільш вагомі колекції документів цього періоду відклалися у Центральному державному архіві громадських об'єднань, а також у Галузевому державному архіві СБУ.

Спогади очевидців Голодомору збиралися дослідниками довгий час і продовжуються по сьогодні. Титанічна праця була проведена студентами НУ «Києво-Могилянська академія» під керівництвом професора Ю.А. Мицика по створенню 10 томів збірників свідчень «Український Голокост 1932-1933: свідчення тих, хто вижив²⁸». Спогади жертв Голодомору є яскравою демонстрацією того, що відбувалося в житті українців, які пережили голод. Із цих свідчень історики черпають інформацію про побут, способи виживання, стосунки між людьми, і що особливо важливо – про поведінку місцевих активістів.

Важливим джерелом особового походження щоденники. У праці виданої за редакцією Ярослава Файзуліна «Репресовані щоденники. Голодомор в Україні 1932-1933 рр²⁹.» зібрано записи із щоденників сімох осіб. Вони мають різні професії, соціальне положенні, життєві обставини. Об'єднує їх те, що їх автори стали свідками масового голоду в Україні 1932-1933 рр.

Не вщухає робота над поповненням спогадами очевидців в «Національній книзі пам'яті жертв голодомору 1932-1933 рр. в Україні³⁰». Праця була видана у 2008 році за ініціативи Українського інституту

²⁸ Український Голокост 1932-1933: свідчення тих, хто вижив: у 10 томах/ За ред. о. Ю. Мицика. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України; Національний університет "Києво-Могилянська академія", 2004 – 2014 рр.

²⁹ «Репресовані» щоденники. Голодомор 1932—1933 років в Україні / Упоряд. Я.Файзулін; УІНП. – Київ: Фенікс, 2018. 352 с.

національної пам'яті, постійно оновлюючись, завдяки тим, хто відкриває правду про трагедію, свідками якої вони стали, а також дослідникам, що не припиняють пошуки нових відомостей про Голодомор.

Окремої уваги з погляду нашої теми заслуговують художні твори, в яких відображені конкретні події та явища, пов'язані з Голодомором. Можливість писати про Голодомор з'явилася в українців, що проживали в Радянському союзі лише з настанням незалежності. Тому ми дослідили бачення письменників, що видали свої романи закордоном і в Україні.

У творі «Марія» Уласа Самчука в центрі сюжету зображено життя жінки селянки, яке було сповнене різними складними випробовуваннями. Голодомор 1932-1933 рр. став останнім найтрагічнішим етапом її життя. Улас Самчук поїхав з території України ще у 1920-их роках. Проте це не завадило йому реалістично зобразити події Голодомору на основі переказів очевидців та власних спогадів про штучний голод 1921-1923 рр.

Роман «Жовтий князь» Василя Барки розповідає про Голодомор в Україні на прикладі однієї родини, що стала жертвою штучного голоду. На відміну від У.Самчука, Василь Барка був свідком геноциду українців у 1932-1933 рр. Окрім того він довгий час збирав спогади про ці страшні події. Розпочати роботу над твором письменник зміг лише у 1951 р., а опубліковано перший том роману в 1962 р. Це стало можливим вже після того, як Барці вдалося покинути Радянський Союз. Українці отримали змогу прочитати твір лише після здобуття Україною незалежності у 1991 р. І дотепер «Жовтий князь» є одним із найважливіших художніх відображень подій 1932-1933 рр.

До нашого дослідження також було залучено повість Євгена Гуцала «Голодомор», що була видана у 1990 р., свідком подій 1932-1933 рр. він не був. Однак автор створив правдоподібний портрет місцевих виконавців.

Прозові та поетичні твори про «Голодомор» все більше почали з'являються із здобуттям незалежності. Поема «Голодомор» Ніни Виноградської з'явилася у 2006 р. Навіть після стількох років після трагічних

подій ця травма не полишає українців і знаходить своє відображення у мистецтві.

Звичайно, запропонована класифікація носить умовний характер, але вона дозволила нам системно підійти до характеристики кожної групи джерел з урахуванням їх особливостей при застосуванні адекватних методів дослідження.

1.3. Наукові принципи і методи дослідження

Будь-яке джерелознавче та історіографічне дослідження має ґрунтуватися на основоположних принципах, тобто емпірично вироблених, науково осмислених й усталених практикою найважливіших правилах пізнання, послідовне дотримання яких закладає гарантії глибокого вивчення й об'єктивного висвітлення того чи іншого процесу, явища, події³¹.

З огляду на обрану нами тему, у дослідженні пріоритетними стали принципи історизму, всебічності, наступності та антропологізму. Принцип історизму вимагає розглядати процеси, події та явища, як складову частину конкретного періоду історії. Так, досліджуючи історичні знання, ми враховуємо епоху та умови в яких працювали історики, письменники, давали свідчення очевидці, були доступні архівні джерела.

Навіть побічні згадки про Голодомор були небезпечними в період панування радянської влади на території України. Тому історіографія з даної теми до здобуття незалежності України представлена переважно дослідниками з-за кордону. Однак, і в період незалежності ситуація змінювалася в залежності від політичного курсу держави.

Помаранчева революція стала поштовхом у дослідженні Голодомору 1932–1933 р. Період з 2004 до 2010 року відзначився великою кількістю праць, присвячених геноциду українського народу. Проте, з приходом проросійських сил до влади все частіше починає фігурувати підміна понять – «голод» замість «голодомор». Революція гідності 2014 р. стала переломним

³¹ Калакура Я. Методологія історіографічного дослідження: науково-методичний посібник. – К.: ВПЦ Київський університет, 2016. С. 106

моментом в історії Української держави і української історіографії також. Посилення національної свідомості серед населення підвищило зацікавленість громадян історією власного народу, особливо такого трагічного епізоду як Голодомор 1932–1933 рр. В таких сприятливих умовах історики почали всебічно досліджувати геноцид українців радянською владою і цей період збагатив українську історіографію великою кількістю праць присвячених Голодомору.

Наступним важливим принципом у історіографічному дослідженні є принцип наступності. Його сутність полягає у неприривності процесу накопичення наукових знань. Кожен дослідник продовжує вже існуючий дискурс, розвиваючи його та поповнюючи.

Для того, щоб долучитися до складного процесу дослідження конкретної теми ми визначили стан її опрацювання та наявність праць, які конкретно чи побічно пов'язані з образом організаторів та виконавців Голодомору-геноциду. На основі вже існуючих, ми намагаємося створити власне дослідження, що стане підґрунтям для наступних. Таким чином, продовжуються наукові традиції та відкриваються нові аспекти у дослідженні Голодомору 1932–1933рр.

У світовій історіографії вже довгий час акцентується увага на антропологічних принципах дослідження. Українські історики також намагаються відійти від радянської традиції, що невілювала роль окремої особистості у процесі наукового пізнання та повернутися до витоків української історіографії, що сповідували людиноцентризм.

Обрана нами тема є свідченням вибору вектору антропоцентризму в дослідженні, адже увага зосереджена на характеристиці людей, що стали винуватцями жахливої трагедії, розкладаючи тоталітарну систему на найменші її складові – конкретних особистостей.

Досліджуючи праці істориків, ми враховуємо вплив навколишніх умов на діяльність науковців. Хоча ми не можемо прирахувати всі здобутки

дослідників у розкритті даної теми, однак, намагаємося надати часткову характеристику.

Охарактеризувавши основні принципи, переходимо до методів дослідження. Першим варто назвати метод наукового аналізу, так як він є ключовим у будь-якій науковій роботі. В основі нашого дослідження лежить аналіз, а також аналітична критика праць українських істориків, свідчень очевидців, архівних джерел та художніх творів. Наступним етапом став синтез отриманих даних з власними висновками, що в результаті дає змогу створити образ виконавців та організаторів Голодомору.

Для того, щоб провести якісний аналіз наявних джерел необхідно застосувати порівняльний метод. У даному випадку ми порівнюємо праці новітньої історіографії і з тими, що були написані раніше, а також аспекти, які в них розглядаються та які з них найбільше розкривають обрану нами тему дослідження. Також ми намагаємося порівняти характеристики виконавців, які надали жертви Голодомору із тими, що були створенні письменниками.

Історико-ситуаційний метод ми застосовуємо для того, щоб врахувати в яких умовах були створенні наукові роботи та художні твори, які дані були наявними. Розглядаючи дослідження Голодомору-геноциду, ми зауважуємо, що написання праць з цієї теми на території України стали можливими лише зі здобуттям незалежності, а також на дослідників впливає політичний курс держави, свобода слова в певний період часу та інші ситуаційні умови. Розсекречення документів також стало потужним поштовхом для розкриття теми.

У нашому дослідженні не обійшлося без методу типологізації та класифікації, чому присвячений Розділ 1.2, в якому ми зробили умовну класифікацію джерел, які були залучені при написанні роботи.

Таким чином, у написанні магістерської роботи ми керувалися принципами історизму, наступності та антропологізму, а також використовували наступні методи: наукового аналізу та синтезу,

порівняльний, історико-ситуаційний, а також метод типологізації та класифікації.

РОЗДІЛ 2. ВІДОБРАЖЕННЯ В ДЖЕРЕЛАХ ОБРАЗУ КОЛЕКТИВНОГО ЗАМОВНИКА ГОЛОДОМОРУ ТА ЙОГО ПЕРСОНАЛІЗАЦІЯ

2.1 Комуністичний режим як замовник злочинного Голодомору

Як уже зазначалося, за останні десятиріччя з'явився ряд наукових праць, в яких на основі документальних джерел викладені підходи до визначення замовників та організаторів Голодомору-геноциду і наголошено, що головним винуватцем трагедії була сама комуністична система – тоталітарна і злочинна за своїм характером. Водночас ця система має свою структуру і персональний вимір, представлений вищим керівництвом Комуністичної партії, органів державного управління СРСР та УСРР.

Постановою Апеляційного суду міста Києва за кримінальною справою, порушеною за фактом вчинення геноциду в Україні в 1932 – 1933 роках від 13 січня 2010 року, встановлено винуватість у вчиненні геноциду наступних осіб: Сталіна (Джугашвілі) Йосипа Віссаріоновича, Молотова (Скрябіна) В'ячеслава Михайловича, Кагановича Лазаря Мойсейовича, Постишева Павла Петровича, Косіора Станіслава Вікентійовича, Чубаря Власа Яковича, Хатаєвича Менделя Марковича.

З об'єктивних причин, притягнути до відповідальності за жахливі злочини вище згаданих осіб неможливо. Однак окремо взяті постаті, навіть ті, що були найвпливовішими – це лише «вершина айсбергу». Силою, яка зробила можливим винищення величезної кількості людей був комуністичний режим. Звісно, ця вбивча система проявила себе в різних варіаціях – репресії, створення концтаборів, захоплення територій, депортації народів та багато інших людино-ненависних дій. Політика голодомору щодо українського народу в 1932-1933рр. – апогей антигуманності радянського періоду.

Критики визнання Голодомору як геноциду українського народу зауважують, що документів, які б свідчили про заплановане винищення

українців, мовляв, не існує. При цьому ігнорується той факт, що існує досить багато доказів, у тому числі й документальних, про надмірне вилучення продуктів харчування саме у регіонах України, внаслідок чого офіційно фіксувалася «нестача продовольства». Розкриваючи правовий аспект Голодомору-геноциду, проф. Володимир Василенко зауважує: «У міжнародному праві під винищенням розуміють свідоме широкомасштабне або систематичне вбивство значної кількості цивільного населення, зокрема шляхом позбавлення його доступу до продуктів харчування та ліків³².» Отже, навіть факт підвищення хлібозаготівель до непосильної для населення норми є свідченням того, що представники режиму організували і здійснили винищення окремої групи населення держави, а саме українців, що і є геноцидом за Конвенцією ООН «Про запобігання злочину геноциду та покарання за нього³³».

Доказовою базою того, що радянська влада зумисно створювала умови, які спричинили масові смерті від голоду, є чисельні документи, що зберігаються в українських архівах. Найбільше матеріалів комуністичного періоду зберігається в Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО), так як раніше це було головне архівосховище документів Комуністичної партії.

Проф. Р. Пиріг у праці «Документи з історії голоду у фондах архівосховищ України: Джерелознавчий огляд» виділяє основні групи документальних джерел, що стосуються Голодомору: матеріали з'їздів, конференцій і пленумів ЦК КП(б)У, постанови політбюро і секретаріату, документи відділів ЦК; постанови місцевих комітетів, інші матеріали обкомів, міськкомів, райкомів партії; інформаційні матеріали державних

³²Василенко В. Голодомор 1932-1933 рр. як злочин геноциду: правова оцінка./ Володимир Василенко. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2009. С. 2

³³United Nations Office on Genocide Prevention and the Responsibility to Protect [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.un.org>

органів; звернення громадян³⁴.» В сукупності, всі ці документи відкривають перед дослідниками справжню картину впровадження та проведення комуністичною владою політики, що спрямована на знищення будь-яких проявів національної ідентичності, які можуть спонукати українців до незалежності та створення державності.

З документів нам відомо, що коли населення України потерпало від голоду, влада не лише не допомагала, а навіть продовжувала відправляти зерно на експорт. Для прикладу можна навести телеграму ЕКУ ОДПУ про незадовільну організацію збіжжя за кордон³⁵. В ній йдеться про загрозу зриву експортної кампанії і про необхідність мобілізації всіх ресурсів для її реалізації. Тобто для СРСР життя мільйонів людей нічого не вартувало. Натомість збагачення та думка іноземних очільників про стан речей у державі ставилося на перший план.

Про надмірні плани хлібозаготівель свідчить велика кількість документів, серед яких Постанова Політбюро ЦК ВКП (б) про понадпланові хлібозаготівлі³⁶. Ця постанова зобов'язує після виконання річного плану продовжувати заготівлю понад зазначену норму. При чому 60 % перевиконаних хлібозаготівель має йти до «централізовані ресурси», а не на забезпечення потреб населення.

То чим же загрожували українці комуністичному режиму? Чому саме вони стали жертвами радянських катів у 1932-1933 рр.? У більшості дослідників Голодомору відповіді на ці запитання збігаються. Окупація України більшовиками не була легкою справою. Протягом 1917-1921 рр. українці боролися за незалежність. І після насадження більшовицького

³⁴Пиріг Р. Документи з історії голоду у фондах архівосховищ України: Джерелознавчий огляд. [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://old.archives.gov.ua/Sections/Famine/Documents/Famine_32-33.php

³⁵ Голодомор 1932-1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник / В.М. Даниленко (відп. упоряд.). – Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2010. – С. 109

³⁶ Голодомор 1932-1933 років в Україні: документи і матеріали / Упоряд. Р.Я. Пиріг; НАН України. Ін-т історії України. – К.: Вид. дім « Києво-Могилянська академія», 2007. – С. 40

режиму і включення українських територій до складу СРСР супротив новим порядкам продовжувався. Розкуркулення та колективізація сприймалися селянами вкрай негативно. За підрахунками Інституту Національної пам'яті: «Впродовж 1928 року в УСРР відбулося 150 масових селянських виступів... Зростання градусу напруги на селі найкраще ілюструє збільшення кількості терористичних актів. Якщо у 1927 р. було здійснено 173 теракти проти представників радянської влади та сільського активу, то за 11 місяців 1928 р. – 351 , а у 1929 р. органами ГПУ було зафіксовано вже 1437 терактів... Загалом у 1930 р. в Україні відбулися майже 4,1 тис. масових виступів проти режиму, в яких взяли участь понад 1,2 млн осіб³⁷.» Переважна більшість протестів носили мирний характер. На чисельні акції виходили жінки за що їх прозвали «жіночими бунтами». Однак в різних куточках України мирні протести перетворювалися на справжні повстання. Збереглися свідчення про повстання на Шепетівщині, в м. Любарі, на Поділлі, в Старобільському окрузі, в Павлограді, на Чернігівщині тощо.

Нешадна тоталітарна система знайшла спосіб примусити українців до покори. Зморити людей голодом – позбавити їх можливості реалізувати одну з найголовніших фізіологічних потреб людей, зробити слабкими фізично та психологічно, знищити культуру та стерти національну ідентичність.

Як відомо, факт Голодомору 1932-1933 рр. як геноциду українського народу першим обґрунтував Рафаель Лемкін – науковець-правник, який ввів поняття «геноцид» в науковий обіг. Лемкін визнав Голодомор в Україні 1932-1933 рр. геноцидом влаштованим радянською владою і спрямованим на знищення не лише селянства, а значної частини української нації. Так він сформулював причину ворожого ставлення режиму саме до українців: «Доки Україна зберігає свою національну єдність, доки її народ продовжує думати про себе як про українців і домагається незалежності, доти вона становить серйозну загрозу для самої суті советизму...бо українець не є і ніколи не був

³⁷ Спротив геноциду: книга-каталог виставки / Український інститут національної пам'яті. — Львів-Київ: Часопис, 2015. — 80 с., іл.

росіянином, його культура, його темперамент, його мова, його релігія – вони відмінні³⁸). Отже, сам автор концепції «геноциду» не лише визнав Голодомор геноцидом, а й називав головного організатора – Радянський Союз.

Окрім мору людей голодом, комуністичний режим звертав велику увагу маніпулятивно-пропагандистській діяльності, шукаючи і знищуючи так званих «ворогів народу». Самі жертви Голодомору довгий час боялися розповідати правду про жахливі роки 1932-1933, а дехто не зміг подолати свої страхи протягом усього життя. Однак багато із тих, хто наважився розкрити правду, знали хто саме винен в їх особистій і національній трагедії. У спогадах читаємо: «Щоб погубить людей, була команда звише, з Компартії, ми розказуєм, молодь знає. Але не вірять. Говорить: «Такого не може бути»³⁹). Але не лише діти свідків Голодомору піддавали сумнівам можливість участі партії в знищенні великої кількості людей. Деякі жертви геноциду так і не змогли прийняти той факт, що сам Сталін був причетний до злочину. Проте сьогодні у дослідників не виникає сумнівів стосовно того, що вождь комуністичної партії і лідер СРСР знав про страждання і смерті людей та був одним з головних організаторів штучного голоду про, що детальніше говориться в підрозділі 2.2.

Ще одним беззаперечним доказом організації комуністичним режимом геноциду в Україні є введення режиму «чорних дощок». Занесення населеного пункту на таку дошку означало приречення людей на голодну смерть з позбавлення будь-якої надії на порятунок за межами свого села. Для того, щоб у жителів не було шансів покинути територію, де панує голод, та зберегти життя, цілі населенні пункти ізолювалися від навколишнього світу. До того ж «чорні дошки» були не просто методом терору населення, а покаранням за невиконання норм хлібозаготівель.

³⁸Рафаель Лемкін Радянський геноцид в Україні (стаття 28 мовами). / Редактор Роман Сербин, упорядник Олесь Стасюк. – К.: Майстерня книги, 2009. – С. 38

³⁹Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Київська область / упоряд. А. І. Гай ; редкол.: В. І. Ульяновченко (голова), В. Г. Бутник, А. І. Гай [та ін.] ; Укр. ін-т нац. пам'яті, Київ. облдержадмін. – Біла Церква : Культура, 2008. – С. 1336

Система «чорних дошок» існувала і в формальному, і в буквальному сенсах. До предметних, візуальних відносимо: уміщені в газетах списки (у тому числі в чорних рамках), прапори, що видавалися або вивішувалися на в'їзді до села, транспаранти, дошки, таблички та ін., а в матеріальному - це були певні штрафи, примусові платежі, позбавлення завою промислових товарів, припинення всілякої торгівлі взагалі, оточення військами або міліцією, постійні обшуки і реквізиція всіх їстівних продуктів, виселення з домівок, позбавлення присадибних ділянок, депортації тощо... Разом узятє це створювало на селі, яке потрапило на «чорну дошку», умови, несумісні з життям⁴⁰.

Замовчування і приховування факту голоду в Україні в 1932-1933рр. також є яскравим свідченням того, що представники влади усвідомлювали те, який злочин вони вчинили з українським народом. Навіть після розвінчання культу Сталіна нові керманічі боялися і уникали згадок про Голодомор. Аж до кінця 1980-их дослідження цієї трагедії на теренах Радянського Союзу було неможливим. Лише з 1987 р. письменник і дослідник Голодомору Володимир Маняк разом із своєю дружиною Лідією Коваленко-Маняк почали збирати дані про події 1932-1933рр. Роки роботи з архівними джерелами, які не потрапили до засекречених та збір свідчень дали змогу опублікувати вже у незалежній Україні в 1991р. книгу «33-й: Голод: Народна Книга-Меморіал⁴¹».

Не мовчали про жорстоке винищення своїх співвітчизників представники української діаспори. За межами Радянського Союзу друком виходили наукові статті, художні твори в яких розповідалося про геноцид, які були написані іноземними та українськими авторами.

⁴⁰Папакін, Георгій. "Чорна дошка": антиселянські репресії (1932-1933) : [монографія] / Георгій Папакін; НАН України, Ін-т історії України. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. С. 22

⁴¹33-й: голод: Народна Книга-Меморіал / Упоряд.: Л. Б. Коваленко, В. А. Маняк – К.: Рад. письменник. 1991. – 584 с.

Знищення українців як нації було метою комуністичної влади і до Голодомору 1932-1933 рр., і після. Після остаточної окупації більшовиками території України розпочалися масові переслідування та репресії. Ліквідації підлягали «петлюрівці», «білі», «махновці», «контрреволюціонери», а також велика частка інтелігенції та селянства.

Розгорнута політика «коренізації» (1923-1933 рр.) в республіках допомогла більшовикам визначити «націоналістичні елементи» і згодом їх позбутися. Хоча спочатку керівництво СРСР нібито прагнуло досягти справедливості, поборовши «руській шовінізм», від якого страждала народи Російської імперії. Однак згодом це перестало бути актуальним, адже стало зрозуміло, що вираження національної ідентичності неодмінно призведе до бажання створити власну державність. Таким чином, так звана «українізація» стала пасткою для багатьох письменників, поетів, науковців та інших представників інтелігенції.

Політика терору супроводжувала радянський режим протягом всього його існування. Репресії кінця 1920-их – початку 30-их років в УРСР запустили цей жорстокий механізм. Серед найбільш масштабних політичних репресій цього періоду можна назвати Шахтинську справу, суди над членами «Спілки визволення України» та «Українського національного центру», «чистки» командного складу Червоної армії, доведення до самогубства наркома освіти УРСР Скрипника та багатьох представників культурно-освітницької сфери та величезна кількість інших проявів терору.

Політика моріння голодом населення також не була новою у 1932-1933рр. Довгий час причиною голоду у 1921-1923 вважалася посуха від якої два роки потерпав південь України. Природні умови дійсно були несприятливими у ті роки, однак до голодування та смертей призвела в першу чергу політика радянської влади. Після виснажливих воєнних дій з України «викачували» всі продовольчі ресурси для забезпечення більш важливих для Союзу міст та регіонів. Свідчення чого є численні документальні джерела такі як: декрет «Про введення державної монополії

на хліб» від 24 травня 1921 р., «Про мобілізацію відповідальних працівників для роботи по продподатку» постанова ВУЦВК від 13 вересня 1921 р. та багато інших⁴². Сьогодні важко підрахувати кількість загиблих від Голодомору 1921-1923 рр. Цифри дослідників дуже різняться – від 500 тис. до 6 млн. осіб⁴³. Таким чином, це стало першою спробою терору українців голодом та «репетицією» влади для реалізації більш масштабного та жахливого плану по знищенню українців.

Отже, Голодомор 1932-1933 рр. в Україні був одним із методів боротьби комуністичного режиму з українським народом. Численні архівні документи свідчать про встановлення надвисоких норм хлібозаготівель на територіях, де проживали українці. Епістолярні джерела є доказом того, що представники радянської влади були в курсі того, як саме відбувається впровадження «нових порядків» та до яких наслідків це призвело. Насадженням комуністичного режиму на території України відбувалося силовим шляхом, результатом якого стало знищення близько 7 млн. людей, методом організації штучного голоду. Завищення норм хлібозаготівель, вилучення продуктів харчування, ізоляція населених пунктів, замовчування трагедії – в такий спосіб влада карала українців за їх небажання стати слухняними, зручними та сприяти побудові тоталітарної держави.

2.2 Провідники політики голодної смерті: мовою документів, свідків та дослідників

Розглянувши комуністичний режим в якості головного замовника Голодомору-геноциду 1932-1933 рр., вважаємо за доцільне більш детально зосередити увагу на безпосередніх організаторах штучного голоду. На основі досліджених документів, спогадів очевидців та наукових праць можна дати характеристику тих постатей, які є ключовими винуватцями трагедії. Насамперед, це стосується Генерального секретаря ЦК ВКП (б) Й.В.Сталіна.

⁴²Збірник постанов та розпоряджень робітн.-селян. уряду Укр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0000180>

⁴³ Сербин Р. Штучний масовий голод 1921-1923 років. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://holodomorinstitute.org.ua/1921-1923/>

В новітній історіографії постать Й. Сталіна майже у всіх працях отримує однозначну оцінку жорстокого правителя, що винен у смерті величезної кількості людей і, разом з А. Гітлером, був зачинателем Другої світової війни. Хоча, попри незаперечні докази, до сих пір серед деяких російських істориків та громадян Російської Федерації побутує думка про Сталіна як «батька нації», «переможця Великої Вітчизняної війни», «правителя, що побудував соціалізм і відбудував післявоєнний Радянський Союз». При цьому всіляко замовчуються злочини цієї людини, зокрема і один із найжорстокіших – Голодомор 1932-1933 рр.

Ставши Генеральним секретарем ЦК ВКП(б), Сталін зосередив у своїх руках всю повноту влади і встановив режим одноосібного правління, який згодом переріс у культ особи. Він поставив мету побудувати соціалізм в одній, окремо взятій країні, знищити приватну власність, провести індустріалізацію та колективізацію. Оголосивши війну «куркулям», а відтак і середнякам та селянству загалом, Сталін розпочав діяльність, яку можна інтерпретувати як геноцид, оскільки «...закликав заарештовувати і засилати десятки і сотні куркулів», а натомість «прискорити будівництво нових форм господарства», «підірвати та ліквідувати виробничі джерела економічного існування й розвитку капіталістичних елементів села», щоб унеможливити будь-яке їх відродження. Його заклик мав геноцидну складову, тому що стосувався позбавлення засобів існування великих груп людей, він вказав також на методи фізичного усунення селян через зухвале насильство – репресії...⁴⁴».

На конкретних документах можна продемонструвати, що Й. Сталін особисто контролював процес хлібозаготівель на території України та за його наказом було впроваджено карально-репресивні заходи до тих селян, що «не справлялися» зі здачею норм визначених державою. Спираючись на

⁴⁴ Енциклопедія Голодомору 1932-1933 років в Україні / Вступ. слово Є. Нищука; Передмова, авторський текст В. Марочка. Міністерство культури України; Національний музей "Меморіал жертв Голодомору"; Асоціація дослідників голодоморів в Україні. – Дрогобич: "Коло", 2018. С. 400.

листування Сталіна із його найближчим оточенням, можна спростувати твердження, ніби він не був проінформований про голод, масові смерті на території України і переконливо доводять його причетність до репресій. Даючи загальну характеристику листів, надісланих Сталіну стосовно ситуації на селі в роки Голодомору, зауважимо, що ніхто не наважувався говорити прямо та відверто про страждання і смерті великої кількості населення, однак йому поступала конкретна інформація, яка була достатньою, щоб зрозуміти масштаби катастрофи.

У документальному дослідженні «Командири великого голоду» наводиться лист Голови Ради Народних Комісарів УСРР В.Я. Чубаря В.М. Молотову та Й.В. Сталіну від 10 червня 1932 р. «Переоценка наших возможностей имела место в принятом нами плане хлебозаготовок... количество районов, находящихся в тяжелом положении, растет...сейчас уже можно считать минимум 100 районов (вместо 61, считавшихся к началу мая), нуждающихся в продовольственной помощи и срывающих план весеннего посева...при общей непосильности плана хлебозаготовок...практиковалась система изъятия у единоличников хлеба полностью, включая и семенные фонды, и почти полного изъятия всего наличия у колхозов... даже в случаях, когда тот или иной колхоз выполнял плановое задание, он получал дополнительно второе, а нередко и третье...нередки случаи, когда хлеб, выданный колхозникам авансом на трудодни, забирался бригадами в хлебозаготовки⁴⁵». Навіть з цього доволі «витриманого» листа стає зрозумілим, що Сталін був проінформований і про завищені норми хлібозаготівель, і про «продовольчі проблеми», а також про свавілля бригад, що займалися вилученням зерна.

Автори названого дослідження стверджують, що Й.Сталін не хотів вбачати в ситуації в Україні неправильну в усіх напрямках політику

⁴⁵ Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. / За ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. – К.: Генеза, 2001. С. 206-207

правлячого апарату. Він звинувачував у провалі здачі норм хлібозаготівель самих селян і місцевих керівників. У постанові ЦК ВКП(б) і РНК СРСР про хлібозаготівлі в Україні від 19 грудня 1932 р., підписаній Сталіним, зазначалося: «без немедленной организации коренного перелома в хлебозаготовках в Днепропетровской, Одесской и Харьковских областях Украина не в силах выполнить даже тот дважды сокращенный план, который явным образом проваливают украинские работники благодаря своему несерьезному отношению к заданиям партии и правительства⁴⁶.»

В «Енциклопедії Голодомору» стисло описана діяльність Сталіна під час Голодомору. За його наказами зерно з території України вивозилося на потреби армії на Далекому Сході, а також на допомогу голодуючим в Казахстані у той самий час, коли українці масово помирали від голоду. На прохання Чубаря та Петровського забезпечити продовольчу допомогу голодуючим українським селянам Сталін відповів відмовою. За ініціативою Йосифа Сталіна було ухвалено закон, який в народі отримав назву «закон про п'ять колосків». Прикриваючись «охороною соціалістичної власності», він прирік величезну кількість людей на арешти, виселення, розстріли та голодну смерть тільки за те, селяни, рятуючись від голоду, збирали колоски на полях.

На основі досліджень багатьох істориків, зокрема праці «Політичне керівництво УРСР та СРСР: динаміка відносин центр-субцентр влади (1917-1938⁴⁷)» В. Васильєва можна зробити висновок, що діяльність Сталіна, спрямована на винищення великої кількості українського населення, свідчить про його українофобію. Питання України весь час не давало йому спокою і було пріоритетним. Сталін відчував загрозу з боку українських селян і так званих «буржуазних» елементів. Він намагався тримати під контролем

⁴⁶ Там само С.314

⁴⁷Васильєв В. Політичне керівництво УРСР і СРСР: динаміка відносин центр-субцентр влади (1917–1938) / Відп. ред.: С. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2014. 376 с.

показову, «липову» українізацію, звів її нанівець і перешкоджав будь-яким проявам української ідентичності.

Влучно висловився стосовно постаті Сталіна відомий історик з діаспори проф. Є. Онацький: «жорстокий деспот, червоний самодержець Росії, один із найбільших злочинців світу, що далеко в цьому перевищив і Нерона, і Гітлера, не кажучи вже про московського Івана Лютого... був він спеціально катом українського народу і зорганізувавши в 1933 р. голод в Україні, що винищив понад 6 мільйонів селянства, зліквідувавши фізично провідні кадри української інтелігенції⁴⁸...».

Серед сучасних українських істориків ніхто не ставить під сумнів, що Сталін, власне, і був головним замовником і організатором Голодомору 1932-1933 рр. Він власноруч ухвалював норми хлібозаготівель, відмовлявся надавати продовольчу допомогу у постраждалі від голоду райони, ігнорував відомості про скрутне становище селянства та вів відверто українофобську політику протягом усього свого кривавого правління.

Одним із найближчих соратників Сталіна, безумовно, був Молотов В'ячеслава Михайловича, широкому загалу більш відомий як діяч часів Другої світової війни, який став співавтором славнозвісного пакту Молотова – Ріббентропа, що став початком жахливих подій, охопивших весь світ. Проте, ця людина причетна не до одного злодіяння, серед яких і Голодомор 1932-1933 рр. Справжнє прізвище Молотова Скрябін. Він займав найбільш високі пости в управлінському апараті СРСР, зокрема в період з 1930 до 1941 р. був головою Ради народних комісарів СРСР, сприймався як «права рука» Сталіна. Більшість дослідників розглядають Молотова як людину, безпосередньо причетну до організації Голодомору, оскільки він займався організацією хлібозаготівель в Україні та встановленням норм хлібоздачі, влаштував поїздки Україною, під час яких на власні очі бачив жахливе становище українського селянства, однак це не спонукало його на вчинення

⁴⁸ Онацький Є. Українська Мала Енциклопедія: у 8 т., 16 кн. / Є. Онацький. – Буенос-Айрес: Накладом Адміністрації УАПЦ в Аргентині, 1960. Кн. 14. С.112

дій, що могли врятувати людей від голодної смерті. Більше того, він всіляко вимагав від керівництва республіки забезпечити виконання планів хлібозаготівель і рішуче боротися з тими, хто їх зривав.

Особливу увагу варто звернути на джерела, які засвідчують створення у 1932 році Групи Молотова з посилення хлібозаготівлі (в історичній літературі «Комісія Молотова»). В.І. Марочко наголошує, що: «Очоливши хлібозаготівлі в Україні, Г.М. почала впроваджувати карально-репресивні методи і форми вилучення: натуральний штраф; секторальні плани по колгоспах, радгоспах, МТС, селянських господарствах; «товарні репресії» по відношенню до колгоспів і селян одноосібників; «режим чорних дощок»; закон 7 серпня 1932 р. про «п'ять колосків»: інститут заручників; ізоляцію сіл та заборону виїзду селян за хлібом до інших республік⁴⁹». Є достатньо інших джерельних свідчень про те, що Молотов особисто керував своєю групою, а також інформував про її діяльність Сталіна. Він також критикував листи Чубаря і Петровського щодо надання продовольчої допомоги селянам і не вважав за потрібне її впровадження. Представлені постанови Молотова у праці «Команд. великого голоду» є свідченням того, що на його думку, продовольчі товари мають слугувати заохоченням селянам, що справляються зі здачами хлібу, а ті, хто не виконують норму мають бути позбавленні їх: «Обязать райисполкоми и райсоюзы потребкооперации немедленно начать проводить на практике жесткое ограничение завоза промтоваров (за исключением таких товаров, как соль, спички, керосин) в села и колхозы, неудовлетворительно выполняющие план хлебозаготовок, и применять также переброску товаров из этих сел в села, успешно выполняющие план хлебосдачи... особо обратит внимание на ограничение продажи промтоварів

⁴⁹ Енциклопедія Голодомору 1932-1933 років в Україні / Вступ. слово Є. Нищука; Передмова, авторський текст В. Марочка. Міністерство культури України; Національний музей "Меморіал жертв Голодомору"; Асоціація дослідників голодоморів в Україні. – Дрогобич: "Коло", 2018. С.103

єдиноличникам, не здаючим хлеба⁵⁰.» Натомість Молотов вимагав від керівників хлібозаготівель досягати максимального результату будь-якою ціною, у тому числі за рахунок мільйонів людських життів. Молотов «катував» українське село протягом років і спостерігав за цим особисто. Його вина у вчиненні геноциду у 1932-1933, на думку більшості дослідників Голодомору, не може піддаватися сумнівам.

Поряд із Молотовим до соратників Сталіна та провідників Голодомору в Україні відносимо Кагановича Лазаря Мойсейовича. З документів видно, що він був автором проекту постанови «Про хлібозаготівлі та сівбу на Північному Кавказі» і особисто контролював її впровадження. Організовував депортації селян Кубані та Дону, категорично відмовлявся понижати норми хлібозаготівель, вважаючи, що для боротьби із «ворожими елементами» на селі можна використовувати будь-які методи.

Достатньо ознайомитися зі щоденниками Кагановича, щоб зникли будь-які сумніви стосовно його причетності до вчинення геноциду: «Выезжавшие из крайкома работники ОГПУ констатировали около 100 случаев смерти от голода... в особенно тяжелом положении некоторые деревенские активисты и часть единоличников... отмечен ряд случаев, когда дети пухнут от голоду, когда налицо острое недоедание, а начинают искать и находят закрытыми по 75-100 пудов хлеба⁵¹». З цієї замітки стає зрозуміло, що більше здивування у Кагановича викликає той факт, що сім'ї голодують, але намагаються зберегти залишки їжі і отримати шанс на виживання, тому ховають і не віддають харчі, а не сам факт масових смертей селян через голод. Натомість його оцінки непокори людей мають зовсім інший характер:

⁵⁰ Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. / За ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. – К.: Генеза, 2001. С.235

⁵¹ Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. / За ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. – К.: Генеза, 2001. С.

«Классовая борьба кулачества принимает формы изуверского террора», «кулацкое вредительство» і т.д.

У дослідженні «Команд. великого голоду» також міститься аналіз листування Кагановича зі Сталіним, в якому він звітував про проведену роботу, а також пропонував нові методи для підвищення ефективності хлібозаготівель, що призводило лише до більших страждань селян.

До співучасників вчинення Голодомору-геноциду належить і Постишев Павло Петрович, котрий під час Голодомору він був Другим секретарем ЦК КП(Б) України (1933-1937рр.) та Першим секретарем Харківського обкому КП(б)У (1933-1934рр.). На цю посаду після «провалу планів хлібозаготівель» його призначив Сталін для «виправлення» помилок в Україні. Він розпочав з «чистки» кадрів. В документах ЦДАГО України зафіксовано, що з числа керівних працівників колгоспів було знято з посад та звільнено близько 25,3 % від усіх перевірених, що становило майже 52 тис⁵². Таким чином, Постишев ініціював та особисто керував «чистками кадрів», що мали забезпечити виконання норм хлібозаготівель, що означало запровадження ще більш жорстких репресій до селян.

Саме Постишев запропонував припинити постачання товарів до сіл, що не виконали норми. У своєму листі Сталіну за 28 грудня 1932р., який цитується в «Енциклопедії Голодомору», він «жаліється» на Косіора, що не дав повністю здійснити «негайний і незаперечний вивіз в рахунок хлібозаготівлі всіх фондів, у тому числі насінневих⁵³», що «не дає можливості зламати куркульський саботаж, а навпаки його зміцнює⁵⁴». Таким чином, для істориків є беззаперечним той факт, що Постишев власноруч впроваджував дії, які спричинили смерть величезної кількості українців.

⁵² Там само С. 71

⁵³ Енциклопедія Голодомору 1932-1933 років в Україні / Вступ. слово Є. Нищука; Передмова, авторський текст В. Марочка. Міністерство культури України; Національний музей "Меморіал жертв Голодомору"; Асоціація дослідників голодоморів в Україні. – Дрогобич: "Коло", 2018. С.342

⁵⁴ Там само С. 342

Нові управлінці в колгоспах, призначені ним «виправляли помилки попередників» посилювали репресії та знущання, а сам Постишев був не лише свідком, а й організатором.

Важлива роль в організації геноциду українців відводилась Косіору Станіславу Вікентійовичу, який під час Голодомору 1932-1933рр. обіймав посаду Генерального секретаря ЦККП(б)У. У 1932 році Косіор очолював комісію, що ухвалювала смертні вироки «ухильників» хлібозаготівель. Намагаючись «догодити» Сталіну, він визнав явно завищені плани хлібозаготівель реальними для виконання. У невиконанні норм звинувачував селян, що приховують зерно.

У праці «Голод 1932-1933рр. на Укр.: очима істориків, мовою документів» наводяться листи Косіора, з яких стає зрозумілим, що він, аби не викликати гнів Сталіна, намагався приховати від нього інформацію про реальну ситуацію в селах: «В нас окремі випадки і навіть окремі села голодуючі, однак це лише результат місцевого головотяпства, перегинів, особливо щодо колгоспів...будь-які розмови про «голод» на Україні потрібно категорично відкинути⁵⁵.»

Дослідження листування Сталіна та Кагановича за працею «Команд. великого голоду» дає змогу зрозуміти, що така «гнучка» позиція Косіора була незрозуміла та неприйнятна владі. Відчуваючи загрозу втратити посаду, Косіор посилював карально-репресивні заходи: натуральні штрафи, припинення постачання промтоварів, режими «чорних дощок» тощо. Все це доводить особисту участь Косіора в організації голодомору шляхом примусових хлібозаготівель. Його посадова діяльність, намагання приховати факти голоду, арешти і репресії спричинили масові смерті на території України.

На відміну від Косіора, судячи з листів, голова Ради народних комісарів УСРР Чубар Влас Якович намагався проінформувати керівництво

⁵⁵ Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Кер. кол. упоряд. Р. Я. Пиріг. - К.: Політвидав України, 1990р. С. 147-148

про складну ситуацію в Україні в умовах голоду. Проте, виявлені істориками документи засвідчують його безпосередню участь в організації примусових хлібозаготівель, що робить його теж винуватцем страшної трагедії українського народу 1932-1933рр.

Саме Чубар був одним з ініціаторів підвищення норм хлібозаготівель в Україні, активно застосовував карально-репресивні методи. На основі листів, поданих у згадуваному документальному дослідженні, можна стверджувати, що коли він побачив наслідки своїх дій, то намагався попросити допомогу у влади голодуючим районам. У своєму листі 10 червня 1932р. Чубар повідомляє Сталіну про помилковість своїх прогнозів стосовно виконання хлібозаготівель, а також голод селян у понад 100 районах. Із листа: «Ваши упреки в том, что мы украинцы, не знаем, что делается на селе и что мы не занимались как следует селом, целиком и полностью справедливы... оптимистическая оценка положения нашего села перед посевной компанией была ошибочной...переоценка наших возможностей имела место в принятом нами плане хлебозаготовок...с марта-апреля недоедающих, голодающих, опухших и умирающих с голода в каждом селе набирались уже десятки и сотни...нельзя не сказать хотя бы несколько слов о перегибах в руководстве хозяйственными кампаниями и нарушениях революционной законности, имевших место в этих районах и несомненно повлиявших на хозяйственное состояние районов⁵⁶.» Однак, подібні листи викликали у кремлівських керівників лише роздратування.

До Голодомору причетний і Хатаєвич Мендель Маркович, який у той час обіймав посаду першого секретаря Дніпропетровського обкому партії. Хоч він і робив деякі кроки для інформування влади про стан речей на селі, про що свідчить його листування, але на практиці продовжував виконувати злочинні накази. Дослідники Голодомору наводять відомості про те, що

⁵⁶ Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. / За ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. – К.: Генеза, 2001. С.209-210

Хатаєвич підтримував впровадження «чорних дощок», залякував колгоспників, називаючи будь-які скарги про стан справ на селі «куркульською провокацією». Він не приховував сам факт голоду, однак відповідальними за нього вбачав лише місцеву владу і селян.

Отже, розглянувши опубліковані документальні джерела та праці істориків щодо політичної діяльності 7 найбільш відомих організаторів геноциду-Голодомору 1932-1933рр., визнаних винними судом, можемо відтворити їх збірний образ. Варто зазначити, що на перший погляд, вони були різними. Наприклад, національний склад цих представників влади строкатий: 1 грузин, 2 росіянина, 2 євреї, 1 поляк і 1 українець. Ситуація з освітою виглядала наступним чином: п'ятеро навчалися або закінчили лише початкову школу та лише двоє здобули середню освіту. Всі вважали себе революціонерами, переконаними більшовиками, мали певний досвід перебування в ув'язненні. Уваги заслуговує і той факт, що прибічники Сталіна, які завзято виконували його злочинні накази, в кінцевому самі були знищені своїм вождем або створеною ними репресивною системою. Першим було страчено Хатаєвича у 1937р., а Косіора, Постишева та Чубаря така ж доля спіткала у 1939р. Молотов і Каганович були виключені з партії і зняті з високих посад після XX з'їзду КПРС. Що було спільним для цих людей? Насамперед, кар'єризм і фанатична віра в своє особливе призначення, догматичне ставлення до марксистської теорії класової боротьби, підміна законності революційною доцільністю, приверженість до командно-адміністративних і репресивних методів державного і партійного керівництва, ненависть до людей, незгідних з офіційною лінією партії, терор, жорстокість, деспотизм, садизм, жадоба помсти.

Таким чином, дослідивши характеристики ключових організаторів геноциду, можна сміливо стверджувати, що всі вони відносились до вищого ешелону партійно-державного керівництва СРСР та УСРР, формували політику партій і влади, а тому несуть безпосередню відповідальність за злочини, пов'язані з організацією Голодомору в Україні. За своїми

моральними якостями це були люди фанатично віддані тоталітарному режиму, кар'єристи і прислужники, вони не мали достатньої освіти, характеризувалися жорстокістю. На цій підставі доходимо висновку, що їм були чужі доля українського народу, а деякі були сповненні відвертою ненавистю до непокірних українців.

РОЗДІЛ 3. ДЖЕРЕЛЬНИЙ ОБРАЗ МІСЦЕВИХ ОРГАНІЗАТОРІВ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИКИ ГОЛОДОМОРУ

3.1. Джерельна основа конструювання дослідницького образу місцевих виконавців політики Голодомору

Місцевим виконавцям політики Голодомору відводилась ключова роль у нищенні своїх співвітчизників. Саме «їхніми руками» вчинялася політика комуністичної влади на місцях. На жаль, наявна джерельна база не дає змоги визначити персонально учасників злочину, що втілювали його на місцях. До того ж були різні ступені їх причетності у подіях 1932-1933 рр.

Задля конструювання дослідницького образу місцевих виконавців найбільш цінним джерелом є спогади очевидців, які оприлюднено в різних збірника та наукових працях. Жертви Голодомору пам'ятали і пам'ятають своїх катів на все життя. Звісно, використовуючи окремі відомості про конкретних людей, ми робимо певне узагальнення і така характеристика не могла бути притаманною кожному окремо взятому активісту. Однак, ми розглядаємо їх як певну групу, що складається з переважно схожих за характером діяльності та психологічним складом людей.

В працях багатьох дослідників Голодомору фігурують деякі відомості про місцевих активістів. Не висвітлюючи їх окремо, історики надають їм власні характеристики, які, у більшості випадків, за суттю майже не відрізняються. Розглянемо окремі із них. Яскраво висвітлив образ очільників місцевих органів влади В. Марочко у праці « Голодомор 1932 – 1933 рр. на Донбасі»⁵⁷. На прикладі одного з найбільш постраждалих регіонів, автор надає загальний портрет людей, засліплених ідеологією та наданою їм владою. « Зазвичай ідеологічно уражені збиралися згряями, тобто трійками – уповноважений парткому або райвиконкому, секретар місцевого партосередку та голова сільради. Вони представляли ситуативно-функціональну владу на селі: укладали поіменні списки на розкуркулення, встановлювали обсяги подвірної заготівлі зернових культур, розміри

⁵⁷ Марочко В. Голодомор 1932-1933 рр. на Донбасі. / Василь Марочко; НАН України, Ін-т історії України. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2015. 96с.

натурального штрафу за невиконання державних завдань. Діяли від імені держави, задля держави виправдовували власні злочини «загостренням класової боротьби», сталінськими заповідями про першочерговість державних потреб над особистими.⁵⁸»

В.Марочко, як і інші дослідники, дає місцевим управлінцям різко негативну характеристику як прислужників репресивного режиму. Вони не просто виконували безсумнівно злочинні накази, а ще й самостійно загострювали ситуацію, керуючись власною жорстокістю, корисливістю та кар'єристськими устремліннями. Деякі їх вчинки аж ніяк не можна виправдати «високою» ідеєю побудови величної держави. Так, наприклад, автор надає відомості про часті випадки гвалтування жінок у колгоспах або примусу до сумісного проживання. Подібні вчинки, безумовно, не мали прямого відношення до офіційного політичного курсу влади, однак, стали свідченням тотальної загибелі моралі в рядах партійців і комсомольських активістів.

Аналогічні явища були характерними не лише для Донеччини. Автори праці «Хроніки війни більшовиків з українським народом. Голодомор 1932-1933 років на Чернігівщині: виконавці злочину» також висвітлюють насильницькі дії владних органів у селах: «вони чітко вхопили головну думку: репресії не тільки не засуджуються, а навпаки, їм відкривається «зелене світло». Як наслідок, дій місцевих радянських активістів ставали все більш брутальними. Насилля не тільки не обмежилось тими нещасними, для кого норми хлібоздачі стали непідйомними, а розходилося, немов кола по воді. Серед найбільш незахищених верств населення опинилися жінки⁵⁹.»

У дослідженні С. Горобця та С. Бутка подано загальні відомості про представників місцевої влади на Чернігівщині та конкретні приклади на

⁵⁸ Марочко В. Голодомор 1932-1933 рр. на Донбасі. / Василь Марочко; НАН України, Ін-т історії України. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2015. С. 42

⁵⁹ Горобець С. Хроніки війни більшовиків з українським народом. Голодомор 1932 – 1933 років на Чернігівщині: виконавці злочину. / С. Горобець, С. Бутко. – Чернігів: Десна Поліграф, 2016. С.141

основі архівних джерел. У праці зазначається, що, отримавши хоча б якусь, а часто і необмежену владу у селі, партійна номенклатура намагалася використати свої можливості максимально на свою користь. Коли вже поведінка сільських керманічів ставала зовсім неприйнятною, а робота неефективною, то у якості покарання їх переправляли в інший населений пункт, де вони знову бралися за старе. Кадри змінювалися, а становище селян - ні.

Дослідники відмічають, що представники місцевої влади створювали «справжні мафіозні структури». Вони тримали під своїм контролем активістів, що займалися вилученням харчів та майна. Разом вони ділили між собою «трофеї», що мали потрапити до колгоспу. Таким чином, керівники спонукали своїх підлеглих на ще більшу жорстокість щодо їх односельців. У праці також подано спогади очевидців про місцевих керівників: «люди помирають з голоду, а він у вільний час сидить і на гармошці грає, співає частушки, у цій справі він був майстер⁶⁰» - згадував свідок Голодомору про голову колгоспу села Петрушин. З цього можна зробити висновок, що виконавці геноциду не переймалися становищем речей, їх настроїв та психологічний стан не погіршувався від усвідомлення, що люди навколо страждають і помирають від голоду. Їм не були притаманні емпатія та співчуття.

17 березня 1932 р. радянською владою були створені бригади, що склалися з місцевих активістів. Їх основним завданням було проведення рейдів із вилучення зерно у селян. Про це свідчить постанова С.О. Косіора «Про насінневі фонди⁶¹». Більшість активістів склали люди, які не належали до інтелігентної чи працюючої частини сільського населення. Зокрема, таку характеристику їм надає проф. В.І.Сергійчук: «Цю страшну інквізицію більшовики доручили найбільш бездарній і люмпенізованій

⁶⁰ Там само С. 146

⁶¹ Голодомор 1932-1933 років в Україні. Матеріали кримінальної справи № 475 / Упор. М. Герасименко. – Київ, 2014. С. 32

частині села, котра завжди ласилася на чуже, не проливаючи власного поту. І таких ледацюг, п'яниць знайшлося, на жаль, у кожному селі⁶²...»

Український історик проф. С.І. Дровозюк у статті «Поведінка сільських активістів під час суцільної колективізації та голодомору українського народу (1932-1933 рр.)⁶³» досліджує соціально-психологічну природу людей, що стали виконавцями злочинних наказів радянської влади. Автор звертає увагу на особливу жорстокість та прояви садизму місцевих активістів. Вони використовували тортури та знущання, часто, не з метою виконати розпорядження своїх керівників, а для власного задоволення. Часом обшуки перетворювалися на театралізоване дійство. Члени бригад вигадували різноманітні способи приниження психологічного та фізичного. Активісти вважали, що мають право та повноваження на вчинення суду та винесення вироку – катування або смерть. Нелюдська жорстокість також проявлялася у тому, що бригади цілеспрямовано забирали все їстівне у селян, демонстративно викидали страви зі столів. Це здійснювалося з їх власної ініціативи і не несло ніякої користі для колгоспів.

Зі спогадів очевидців та досліджень істориків стає зрозуміло, активісти, в залежності від особистих характеристик, поділялися на тих, хто із задоволенням та «креативом» підходили до знущання над односельцями та, тих, хто відмовлявся це робити. Останні, як правило, дуже швидко були «вичищені» радянським режимом, як такі, що є неефективними у боротьбі з куркулями та антирадянськими елементами.

Дослідниця О.М. Лисенко у статті « Сільські активісти Чернігівщини (кінець 1920 - 1930 рр.): типологія поведінки⁶⁴» описує діяльність активістів

⁶² Володимир Сергійчук. Як нас морили голодом. 1921 – 1926, 1932-1932, 1941-1946 рр. вид. 3-е, доповнене. – К: 2006 р. С. 53

⁶³ Дровозюк С. Поведінка сільських активістів під час суцільної колективізації та Голодомору Українського народу(1932-1933 рр.) / Історія України. Маловідомі імена, події, факти, вип. 34 (2007), – с. 67-79.

⁶⁴ Лисенко О. Сільські активісти Чернігівщини (кінець 1920-1930-ті рр.): типологія поведінки / Олена Лисенко. - З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. - № 1-2, 2013. С. 283

на основі архівних документів окремо взятого регіону. До їх типових моделей поведінки авторка відносить залякування, психологічний тиск, привласнювання чужого майна, побиття та фізичні знущання. Лави активістів серед сільського населення поповнювалися декласованими елементами не випадково. Низький рівень моралі та відсутність гуманності робили їх жорстоким знаряддям в руках влади. Їх не могли зупинити ні прохання, ні плач, ні смерть їхніх жертв. А також, у випадку, коли до вищих органів потрапляли скарги про жахливі випадки згвалтувань, катування людей, вбивства, то місцеве керівництво перекладало всю відповідальність на активістів.

Провівши дослідження спогадів очевидців, що представлені у різних збірках і працях істориків, можемо окреслити узагальнений портрет місцевого виконавця. Варто зауважити, що свідки Голодомору часто називають імена або прізвища катів, іноді описують їх зовнішність. Також до них застосовують різні найменування: «комсомольці», «партійці», «бригади», «червона мітла», «начальство» (якщо мова йде про місцевих або приїжджих керівників) та ін. Враження очевидців доповнюють архівні документи, стверджуючи, що виконавці, в своїй більшості, були місцевими, але іноді до них приєднувалися партійці, яких прислали з міст або інших сіл. Часто таких «приїжджих» переміщали з місця на місце через їх неконтрольовану жорстоко поведінку. Після того, як вони вчиняли злочин в одному населеному пункті, замість того, аби покарати правопорушників, керівництво направляло їх в інше місце, де вони продовжували знущатися над людьми.

Під час роботи зі спогадами, нами було помічено те, що очевидці часто акцентують увагу на тому, що серед активістів були жінки. Імовірно, це пов'язано із тим, що в традиційному українському патріархальному світогляді з агресією частіше пов'язують чоловіків. Жінки ж переважно асоціювалися з материнством і «домашнім вогнищем». Тому у багатьох людей поява жінок-комуністок, що вчиняють жорстокі дії по відношенню до

інших, особливо дітей, викликало внутрішнє потрясіння. Самі ж активістки намагалися всіма силами довести у такий спосіб те, що вони не уступають чоловікам. Це проявлялося навіть у зовнішньому вигляді. Вони носили чоловічий одяг, обрізали волосся, що було нехарактерним для української традиції. А деякі з них були завзятими та жорсткими під час рейдів, щоб продемонструвати силу відданості партії та відсутність «жіночої рис», таких як милосердя, жалість, доброта.

Багато очевидців говорять про те, що активісти найчастіше були малоосвіченими, схильними до пияцтва та кримінальної поведінки. До більшовицького перевороту більшість з них були ледачими та бідними селянами, що заздрили тим, хто мав більше за них, тяжко для того працюючи. Тому, коли у їх руки потрапила мізерна сила та влада, то вони розпочали свої помсти, прикриваючись «боротьбою з куркулями».

Таким чином, основним джерелом для дослідження образу місцевих виконавців є свідчення очевидців. Їх залучають до своїх досліджень історики і на цій основі конструюють власні характеристики. Також певну інформацію про діяльність активістів та їх керівників можемо знайти в архівних документах. Йдеться, наприклад, про кадрові документи, а також скарги, листування тощо. Всі ці джерела не суперечать одне одному, а навпаки підтверджують об'єктивно негативний портрет місцевого виконавця геноциду українців.

3.2. Джерельне значення творів художньої літератури для створення психологічного образу виконавців політики геноциду

Як уже зазначалося, твори художньої літератури є важливим джерелом емоційного характеру. Часто, читаючи прозу чи поезію, ми занурюємося у світ іншої епохи – тієї, в якій жив автор і він прагнув осмислити. Під таким кутом зору історики на основі художніх творів досліджують політичні події, життя та побут людей, їх психологію тощо. Оцінювати правдивість подій, що описані митцями, варто критично, співставляючи їх із іншими історичними джерелами. Художні твори впливають на емоційний стан

людини тому лишають значно сильніше враження ніж наукові роботи. У дослідженні проблем Голодомору – це має вагоме значення, так як трагедію цілого народу важко сприймати суто раціонально.

Голодомор в Україні 1932-1933 рр. став травмою української нації, вплинувши не лише на його свідків, а й на їх нащадків. Тому зрозуміло, що така трагічна і масштабна подія знайшла своє відображення у художній літературі. Хоча впевнено можна сказати, що кількість творів, присвячених Голодомору була б значно більшою, якби ця тема не була табуована у Радянському Союзі. Саме тому перші про неї заговори автори-представники української діаспори закордоном.

Дослідники теми Голодомору у літературі найчастіше звертаються до двох художніх творів: «Марії» Уласа Самчука та «Жовтого князя» Василя Барки. У даній роботі ми не можемо робити виключення з кількох причин. Ці твори є найбільш відомими і одними з перших, їх автори були сучасниками подій і вони були вільні від радянського впливу. Романи «Марія» та «Жовтий князь» є справжніми шедеврами української літератури. Тому вважаємо, що для дослідження образів виконавців Голодомору ці твори є найбільш доречними.

Першим твором, який описує страшні 1932-1933 роки в Україні став роман-хроніка Уласа Самчука «Марія», що вийшов друком у 1934 р. у Львові, який тоді знаходився під владою Польщі. Автор не був свідком Голодомору 1932-1933 рр., проживав у Чехословаччині, однак спілкувався із тими, хто став жертвою радянської системи і кому вдалося втекти у 1933р., а також Самчук пам'ятав голод, що панував в Україні у 20-их роках і також був наслідком дій тоталітарної системи.

Твір складається з трьох частин, що описують життя української жінки селянки у хронологічному порядку: «Книга про народження Марії», «Книга днів Марії», «Книга про хліб». З точки зору зображення епохи, всі частини варті уваги, адже є влучною демонстрацією того, як змінювалося життя

українців протягом ХХ ст. Проте, зважаючи на проблематику даною роботи, ми розглядаємо останню частину «Книгу про хліб».

Досліджуючи образ місцевих виконавців Голодомору, варто звернути увагу на те, що автор у діалогах своїх героїв називає їх «ті» або «вони». Тобто акцентує увагу на тому, що звичайні селяни ставилися до комсомольців як до інакших, не асоціюючи себе з ними, хоча вони були односельцями та навіть родичами. Проте їх поведінка, вчинки, ідеологія була ворожою і незрозумілою для більшості. Нові цінності, привнесені більшовиками, суперечили традиційній селянській українській громаді. Саме тому активістами часто ставали саме ті індивіди, що не знаходили собі місця серед односельців.

Таку характеристику У.Самчук дає активістам у творі: «Натомість появились комсомольці – дивні, дуже дивні молоді люди, все лише гавкають та гарчать, та лютують і на людей, і на себе. У того дива, яка ще корова осталась. Відібрати! У того он їдять ще вареники зі сметаною. Відібрати! Той, бач, до церкви ходить – не дозволити! А Маруся, дива, губи намалювала – хіба Ленін казав губи малювати, а той сміється, напевно ворог, а яку радість мали, коли запрягли до плуга старого отця Спиридона й орали ним «мов конем». Ха-ха-ха! Ні! Той старий піп їх натішив. Упав і не міг устати, а вони його «за гриву, за гриву», а реготали, мов дияволи. А коли їх батьки в церкві стояли та молилися, йшли юрбою, хлопці і дівчата, з гармонією, з підсвистом довкруги церкви і співали «Дуню»⁶⁵». Ці «дивні молоді люди» відрізнялися від громади і рисами характеру, і ставленням до релігії. Вони не слідували ані інституціональним, ані моральним християнськими принципам. Натомість у них був Ленін, партія та комунізм.

Комсомольці постають як люди агресивні, вороже налаштовані до своїх односельців, з садистськими вподобаннями. Окремою сюжетною лінією є стосунки між Марією і її чоловіка з їхнім сином, що став комуністом і

⁶⁵ Самчук У. О. Марія: хроніка одного життя. – Буенос-Айрес: Вид-во Миколи Денисюка, 1952 р., С. 214

відрікся від власної родини. Таким чином ми бачимо, що для особливо відданих партії не існувало перешкод і сім'я не займала важливого значення в їхній системі цінностей: «Того самого дня «Пролетарська Правда», що виходить у Києві, містила таку заяву: « Я, Максим Корнійович Перепутька, відмовляюсь від своїх батьків-кулаків, які ціле своє життя були ворогами робочого класу, стояли на засадах власності і навіть тепер не зрікаються тих своїх ганебних засад. Також осуджую, п'ятную і вимагаю суворої кари своєму бувшому братові Лаврону Перепутьку, який став до послуг петлюрівської контрреволюції та своєю злочинною діяльністю свідомо шкодив ростові соцбудівництва нашої квітучої батьківщини⁶⁶». Бачимо, що син головної героїні не лише відвертається від власних батьків, а ще й наражає на небезпеку та, можливо на загибель, рідного брата.

Дуже чітко прослідковується подібність даних зі свідчень очевидців Голодомору з тим, як автор подає рейди бригад по виявленню хліба. Точно і реалістично він описує ту завзятість і жорстокість, з якою працювали комсомольці: «Пішли з хати до хати, з комори до комори, з повітки до повітки, з льоху до льоху... Не минули ні однієї дірки... Справді, ті бідні діти мають досить роботи... Вони вже самі, може, не раді, але вороття нема... Їх душі вже продані, їм самим... А коли вже нічого не було, кликали то Карпа, то Данила і питали: - Кажи, як хоч, по-доброму – де маєш хліб? – Нема, - казав той. – Знаєш, що? Ми з тобою можемо так пожартувати, що твоя прабабця на тому світі засміється⁶⁷.» Активність та завзяття під час акцій вилучення хлібу свідчать про задоволення, яке отримували виконавці від процесу.

Улас Самчук першим розказав світу в художній формі про знуцання радянської влади над українцями. В «Марії» дуже чітко прослідковується сприйняття селянами приходу більшовиків, колективізації та до яких наслідків це призвело. Катів він називає «довгоногими потворами»,

⁶⁶ Там само. С. 234

⁶⁷ Там само. С. 226

демонструючи своє та загальне ставлення до них. Вони втратили свої людські риси і стали обличчям тиранії, насилля, смерті.

В центрі сюжету роману Василя Барки «Жовтий князь» звичайна сільська українська сім'я, яка опиняється в умовах голоду, намагається знайти способи вижити. Але тоталітарна система сильніша, тому поступово члени родини один за одним помирають страшною голодною смертю. Автор однозначно дає зрозуміти, що нестача продовольства була обумовлена злочинною політикою. Тому у творі опис партійних діячів та активістів займає важливе місце.

Одним із центральних негативних персонажів роману є Остроходін, якого було направлено у село керівництвом з міста. Понад усе Остроходін мріє просунути по кар'єрній драбині та заради цього готовий робити будь-що без докорів сумління. Так він визначив для себе шлях, який мав допомогти йому «піднятися»: « Ти хоч би перепронакомуністичний і в програмі, і в лінії, і в дисципліні, і кат зна в чому, а тобі ціна в партії – копійка зелена, якщо проморгав єство справи: чоломбитство «хазяїнові»!⁶⁸». Таким чином, Остроходін готовий піти на все, аби його помітили «згори». Він відбирає у людей останнє задля того щоб виконати плани хлібозаготівель або ж покарати винних у тому, що цього не відбулося. А винні для нього завжди прості селяни, особливо ті, що чинять супротив колективізації. Вірне служіння партії, на його думку, основний шлях до успіху. Тому перевищення повноважень, від якого страждатиме населення – це лише спосіб продемонструвати відданість червоній ідеології.

Однією з ключових тем, що розкриває Барка у творі є боротьба комуністів з релігійними інституціями. Багато уваги автор приділяє розмовам селян про Бога, про те, що голод, то є страшна кара людям. Також в церкві відбувається різні події, наприклад розорення храму партійцями, задля того щоб зробити там склад. Так автор описую перервану комсомольцями службу у церкві: «Наближається комісія, і з нею комсомольці, яких люди знають в

⁶⁸ Барка В. Жовтий князь. – К.: ВАТ «Видавництво “Київська правда”», 2003р., С. 25

обличчя і прізвища, а від цього дня будуть пам'ятати з приладдя розору, несеного до церкви: лому, кайла, сокири, молотка, линви, пилки, чи що. Як збройні солдати, хлопці держать знаряддя, удаючи зневажливість, але огинаються під поглядами⁶⁹». Тож місцеві комуністи усвідомлювали наскільки сакральними і невід'ємними для їх односельців були християнські вірування. Можливо вони відчували сором, руйнуючи святиню, але демонстрували свою байдужість, бо вже зробили свій вибір на користь партії і залишаються їй вірними, не дивлячись ні на що.

Комуністами в селі ставали переважно молоді люди. А нові кадри готували з самого дитинства. Так школа мала виконувати функцію насадження комуністичної ідеології. Батьки переставали бути авторитетами для дітей, поступившись партії. В романі це явище представлено, зокрема, сценою як діти-піонери приймають участь у рейдах по хатах своїх сусідів: « - Куркуль, віддай хліб!» « - Віддай хліб, ти – есплутатор!⁷⁰». Як бачимо, що діти могли і не розуміти сенсу слів, і не знати як вони промовляються, однак, у них була готовність виконувати накази, не відчуваючи співчуття до ближніх, бо пропаганда перетворювала їх на відданих у майбутньому безвольних бездумних машин, що слухняно діють на користь партії. Таким перед нами постає вже відданий радянському режиму чоловік: «Грізний, в руці сила, власна і начальникова. За начальником рудіє Остроходін, той інструктував: «Забрати до крихти». А далі, вгорі – вождь партії і держави⁷¹.» Такі люди відчували свою важливість, свою причетність до чогось величного і могутнього. Партія прийшла на зміну релігії і надала їм силу і владу над іншими людьми. Тому із самого дитинства дітям необхідно було насаджувати «правильні» орієнтири, щоб у майбутньому забезпечити державу підходящими кадрами.

Людське життя для активістів переставало бути цінністю. Ба більше, поступово загибель односельців стала метою, показником успішно виконаної

⁶⁹ Там само. С. 30

⁷⁰ Там само. С. 35

⁷¹ Там само. С. 38

роботи: «Їздять і дивляться в двори; як бачать, що сліду нема, значить вимерла сім'я. І вони такі веселі! Радіють, сміються, папіроски викурюють і вціляють недопалками в вікно, - це справжні пекельці⁷²». Можливо, садизм був вродженою рисою цих людей і проявився при появі відчуття влади над іншими. Або ж задля примирення зі своїм сумлінням, вони «виростили» в собі жорстокість та віддалися фанатичній вірі в правильність і непорушність дій влади.

Письменник Євген Пилипович Гуцало народився в 1937 році, але Голодомор 1932-1933 рр. зобразив так, немов сам був свідком подій у повісті «Голодомор», що увійшла у збірку «Сльози божої матері⁷³». В творі перетинаються декілька сюжетних ліній в яких з'являються персонажі місцевих активістів.

Автор створив цікавий образ комсомольця Гаркуші. Він з'являється в повісті, коли Голодомор вже поширився на всіх селян, включно із тими, хто підтримував режим. Гаркуша приходить до оселі Павла Музики (головного героя) і просить їжі для своїх дітей. По ходу розмови ми розуміємо, що раніше комсомолец приходив із своїми побратимами Василем Гнойовим та Миколою Хащуватим та забрав всі запаси їжі у родини. А тепер, коли від голоду помирали його власні діти, то він прийшов вимолювати прощення та просити про допомогу тих, кого прирік на смерть сам: «Простіть...трусилі, але не все ж витрусилі, бо не знайшли, якби знайшли, то все б витрусилі, а не вдалося...дітей жалко, попухли з голоду⁷⁴...». Перед нами постає образ людини, яка переймається лише власною долею. Гаркуша не відчував жалю до чужих дітей, коли залишав їх без можливості харчуватися, а як біда торкнулася його родини, то він чекає на співчуття від інших.

Характеризуючи активіста Василя Гнойового, автор пише: «на нього й собаки не гавкають...тоненький кінчик язика, схожий на жало змії...наче

⁷² Там само. С.175

⁷³ Гуцало Є.П. Сльози божої матері: повісті. – Київ: Молодь, 1990. – 264 с.

⁷⁴ Там само С. 7-8

прагне вкусити, прагне поживи⁷⁵...». Разом з товаришем Миколою Хашуватим «лютішого за нього не знайдеш» вони агітували знесилених від голоду людей йти працювати у колгосп і зауважували, що ті помирають, бо ледарі, бо не хочуть працювати: « Авжеж, поопухають від безділля та ледарства...не вдасться ні куркулям, ні куркульським підголоскам, ні саботажникам закопати колгоспи в могили⁷⁶...». Головним гаслом, що мало виправдовувати страждання селян було «Хто не працює, той не їсть». Виголошуючи такі лозунги, виконавці виконували свою «роботу» для служіння режиму.

Євген Гуцало розкриває нам не лише характери та дії активістів, а ще й демонструє, що їх вибір прирік і їх самих на голод і страждання. На очах Гаркуші померли його діти, Гнойовий доглядає за помираючою жінкою, голодні активісти «з опухлими ногами з яких бризкає вода» падають знесилені на вулицях села. Для тоталітарної системи людські життя не вартують нічого, навіть якщо мова йде про виконавців її злочинів.

Українці розкривають національну трагедію Голодомору не лише в прозі, а й за допомогою поезії. В деяких поетичних творах можна знайти відображення образу виконавців геноциду. Поетеса Ніна Виноградська, на основі спогадів своєї мами про пережиті події 1932-1933 рр., створила поему «Голодомор⁷⁷». В творі зустрічаємо описи комуністів:

«Бігає з наганом
Комуніст кульгавий
І вищить, неначе
Кинуте щеня
Нині його воля,
Він сьогодні править
Милує, карає...І отак щодня...⁷⁸»

⁷⁵ Там само С. 27

⁷⁶ Там само С. 28

⁷⁷ Виноградська М. Голодомор: поема. – Харків: Оригінал, 2007. – 31 с.

⁷⁸ Виноградська Н. Поема «Голодомор»

В цьому уривку авторка зауважує про те, що влада у місцевих виконавців була майже необмеженою і вони її використовували для втіхи свого самолюбства. Згадує вона і організаторів Голодомору, зокрема, Кагановича: « Будь проклятий ти, Лазар Каганович, і всі, хто нас тоді вбивав, як звір⁷⁹!». Ніна Виноградська у поемі називає активістів Іудами за зраду власного народу, а також «звірі, жирні особісти, сини для вас святого «Октября»⁸⁰». Тобто дає їм характеристику людей, яким не притаманна людяність, схильних до насильства «упирів», що ніяк не можуть нажитися.

На прикладі прозових та поетичного творів, ми намагалися створити психологічний портрет активістів, що були виконавцями політики геноциду українського народу у 1932-1933 рр. Хоча художні твори не є точним відображенням конкретних подій, однак вони можуть слугувати джерелом в науковому дослідженні певного періоду. Автори використовували власні спогади та опитували постраждалих від голоду. Вони, на прикладі окремо взятих героїв, розповіли про страждання цілого народу. Сцени, де зображуються активісти, виглядають дуже правдиво і співпадають із характеристиками, що надавали реальні люди, що пережили Голодомор. Тому, враховуючи фактор авторського домислу, художні твори, присвячені подіям 1932-1933рр. в Україні, можуть слугувати джерелом для створення образу виконавців Голодомору.

⁷⁹ Там само

⁸⁰ Там само

ВИСНОВКИ

Дослідження образу замовників, організаторів та виконавців Голодомору-геноциду в Україні 1932 – 1933 рр., цієї найстрашнішої трагедії українського народу засвідчило актуальність, новизну, а також важливість цієї проблеми для історичної науки. Формування джерельного комплексу магістерської роботи, систематизація і класифікація історіографічних та історичних джерел показало, що хоча спеціальних праць за цією темою ще не створено, але в опублікованих дослідженнях поряд із з'ясуванням Голодомору, його причин, штучного характеру, масштабів, кількості жертв та наслідків цієї трагедії зроблені перші кроки щодо відповіді на питання: хто її замовив і був виконавцем. Українські та більшість іноземних дослідників не мають сумнівів стосовно винуватості передусім тоталітарної системи, її найвищого керівництва правлячої партії та держави на чолі зі Сталіним і його прибічниками, а також управлінців республіканського та місцевого рівня та активістів.

Новітня українська історіографія Голодомору 1932 – 1933 рр., праці В. Васильєва, В. Гудзя, Я. Калакури, С. Кульчицького, В. Марочка, В. Сергійчука та ін. в опорі на правову оцінку, документальні свідчення однозначно стверджують, що Йосип Сталін, його найближче оточення, а також керівництво КП(б)У та УСРР були і замовниками і організаторами геноциду в Україні 1932 – 1933 рр. Задля «приборкання» населення, що не хотіло підкорятися насильницькій комунізації суспільства, суцільній колективізації сільського господарства, тоталітарний режим розробив та реалізував жорстокий план придушення опору українців шляхом їх нищення методом голодної смерті. Дослідники доводять, що українофобська політика радянського керівництва простежується протягом майже усіх періодів існування СРСР. Голодомор 1932 – 1933 рр. став її вершиною і найжахливішим проявом.

Дане дослідження заклало підґрунтя для моделювання образу замовників і провідників Голодомору-геноциду. Спираючись на джерела, ми

намагалися сконструювати цей образ в магістерській роботі і накреслити основні контури цього збірного образу. Його ядро складала переважно комуністи і комсомольці, передусім керівники комуністичної партії, законодавчих і виконавчих органів влади, червоноармійці, працівники прокуратури, ДПУ, міліції. Національним складом серед замовників і провідників злочинної політики був неоднорідним: росіяни, євреї, грузини, українці та ін. Серед її безпосередніх виконавців та активістів були українці, росіяни, представники національних меншин, а за віком це були люди в середньому від 18 до 60 років. До проведення насильницьких хлібозаготівель, які, зрештою, і призвели до голоду, залучалися не тільки чоловіки і жінки. За рівнем інтелекту це були здебільшого люди з низьким рівнем освіти, культури та духовності. З погляду соціальної психології та суспільної моралі в середовищі організаторів Голодомору більшість складала кар'єристи і прислужники режиму, егоїсти, з малоросійською ідентичністю і травмованим менталітетом. Звичайно, в конструюванні цього образу чимало припущень, схематизму та «білих плям», що засвідчує необхідність продовження досліджень цієї проблеми.

Отже, сучасним дослідникам важливо зосередити більше уваги осмисленню не лише на політичних та демографічних аспектів Голодомору, що, безумовно, мають важливе значення, а на антропологічних підходах, на ролі та місці людського чинника в усіх подіях та процесах 1932-1933 рр., що дозволить глибше осягнути образ представників вищої державної влади СРСР, місцевих управлінців та активістів з місцевого населення. Адже представники місцевих органів влади, а також активістами, в силу різних мотивів та обставин стали виконавцями та інструментами у вчиненні геноциду. Одурманені комуністичною пропагандою та лозунгами про боротьбу з куркулями, вони намагалися скористатися моментом задля кар'єри, власного самоствердження, втілення своїх нездорових бажань і для збагачення. Попри те, що деякі місцеві виконавці діяли за наказами і не знали

про справжні плани влади і наслідки своїх дій, провина за страждання та смерті мільйонів людей лежить і на них також.

Варто зауважити, що сьогодні Голодомор 1932 – 1933 рр. часто фігурує у дискурсі не лише науковців, а й деяких проросійських політиків. Останні намагаються використати його у своїх пропагандистських цілях з метою виправдати політику комуністичного режиму. Нерідко з їх вуст звучить абсурдне твердження, ніби Україна має визнати свою провину за Голодомор 1932 – 1933 рр. Наше дослідження підтверджує, що головну причину Голодомору-геноциду треба шукати в політиці Кремля та тогочасних очільників СРСР, людиноненависницької ідеології.

Дослідження історіографічного образу замовників та організаторів Голодомору-геноциду 1932 – 1933 рр. має важливе значення не лише для історичної науки, але й для подолання негативних наслідків комунізації суспільства та ідеологічних стереотипів минулого. Це особливо важливо для сучасної молоді, для остаточного формування високої моралі і національно-державницької свідомості. Для того, щоб усвідомлювати себе частиною українського народу, необхідно знати та аналізувати правдиву історію своєї країни, якою б драматичною вона не була. Тому подальше дослідження образу замовників, організаторів та виконавців Голодомору дасть змогу глибше осмислити наслідки впливу ворожої українцям політики та ідеології комуністичного режиму, залишки якої, на жаль, не зникли остаточо із світогляду деяких громадян. Здобутки українських науковців останніх десятиріч, їх праці про Голодомор 1932 – 1933 рр. значним чином збагатили знання про страшний злочин тоталітарного режиму стосовно України, але означену в нашій роботі тему не можна вважати вичерпаною. Вона потребує подальшого студіювання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела:

1. Барка В. Жовтий князь. – К.: ВАТ «Видавництво “Київська правда”», 2003р. 316 с.
2. Василенко В. Голодомор 1932-1933 рр. як злочин геноциду: правова оцінка./ Володимир Василенко. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2009. 48 с.
3. Васильєв В. Голод 1932–1933 років в Україні: нові інтерпретації та тенденції у вітчизняній історіографії / В. Васильєв. – К.: Історія України: маловідомі імена, події, факти. – 2004. – Вип.27. – С. 271–302.
4. Васильєв В. Політичне керівництво УРСР і СРСР: динаміка відносин центр-субцентр влади (1917–1938) / Відп. ред.: С. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2014. 376с.
5. Виноградська М. Голодомор: поема. – Харків: Оригінал, 2007. – 31 с.
6. Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Кер. кол. упоряд. Р. Я. Пиріг. - К.: Політвидав України, 1990р. – С. 147-148
7. Голод 1932–1933 років в Україні: Причини та наслідки / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2003. 888 с.
8. Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків: мат. Міжнародної науково-теоретичної конференції - К., Нью-Йорк: Вид. Співки визволення України, 2000. 536 с.
9. Голодомор 1932-1933 років в Україні. Матеріали кримінальної справи № 475 / Упор. М. Герасименко. – Київ, 2014. 180 с.
10. Голодомор 1932-1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник / В.М. Даниленко (відп. упоряд.). – Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2010. 472 с.

11. Голодомор 1932-1933 років в Україні як злочин геноциду згідно з міжнародним правом. / За наук. ред. В. Василенка, М. Антонович. – К. : Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2013. 360 с .
12. Горобець С. Хроніки війни більшовиків з українським народом. Голодомор 1932 – 1933 років на Чернігівщині: виконавці злочину. / С. Горобець, С. Бутко. – Чернігів: Десна Поліграф, 2016. 184 с.
13. Гудзь В. Історіографія Голодомору 1932–1933 років в Україні: [монографія] / Віктор Гудзь. – Мелітополь: ФОП Однорог Т. В., 2019. 512 с.
14. Дровозюк С. Поведінка сільських активістів під час суцільної колективізації та Голодомору Українського народу(1932-1933 рр.) / Степан Дровозюк, Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – вип. 34, 2007. – с. 67-79.
15. Енциклопедія Голодомору 1932–1933 років в Україні / М-во культури України, Нац. музей “Меморіал жертв Голодомору”, Асоціація дослідників голодоморів в Україні ; авт. тексту В. І. Марочко. - Дрогобич : Коло, 2018. 575 с.
16. Зеркаль М. М. Історіографія досліджуваності історії голодомору 1932-1933 рр. на Миколаївщині в роки незалежності та перспективи для подальшого вивчення. Історичний архів. Наукові студії. / Микола Зеркаль. – Вип. 17. 2016. – С. 114–119
17. Ісакова Н. П. Історіографія проблеми голодомору 1932-1933 рр. в українській та зарубіжній літературі / Наталія Ісакова. – Вісник аграрної історії. – 2013. – Вип. 4-5. С.135-146.
18. Калакура Я.С. Антропологічний підхід у дослідженнях Геноциду-голодомору в Україні 1932-1933 рр. / Ярослав Калакура. – К: Наук. зб. «Український селянин», вип.20, 2018 – С. 56-59.
19. Калакура Я. С. Історіографія та джерельні свідчення демографічних наслідків голодомору в УСРР 1932-1933 років. Голодомор 1932-1933

- років: втрати української нації. / Ярослав Калакура. – К.: Меморіал жертв голодомору, 2017. – С. 116–120.
20. Калакура Я.С. Морально-психологічний і ментальний вимір наслідків Голодомору 1930-х років в Україні / Ярослав Калакура. – Полтава: Історична пам'ять, Вип.37, 2017. – С.16-22.
21. Калакура Я. С. Новітня історіографія Голодомору 1932-1933 рр. як геноциду українського народу: надбання та прорахунки. / Ярослав Калакура. - К.: Персонал, 2008. № 1. – С. 105–113.
22. Командири великого голоду. Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932-1933 рр. / За ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. – К.: Генеза, 2001. 399 с.
23. Кульчицький С. В. Голод 1932-1933 рр. в Україні як геноцид: мовою документів, очима свідків / Станіслав Кульчицький, НАН України, Інститут історії України. – К. : Наш час, 2008. 239 с.
24. Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». / Станіслав Кульчицький. – К. : Україна, 1991. – 431 с.
25. Кульчицький С. Голодомор 1932 – 1933 рр. в Україні як геноцид. / Станіслав Кульчицький. – Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Вип. 14. – 2005. – С. 225-300.
26. Лисенко О. Сільські активісти Чернігівщини (кінець 1920-1930-ті рр.): типологія поведінки / Олена Лисенко. - З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – № 1-2, 2013. – с. 255-284.
27. Людяність у нелюдяний час / Упорядн.: В. С. Тиліщак, В. М. Яременко. Громадський комітет із вшанування пам'яті жертв Голодомору-геноциду 1932–1933 років в Україні. – Львів: Часопис, 2013. 236 с.
28. Людяність у нелюдяний час: 2-ге вид., перероб. і доп. / упоряд. В. С. Тиліщак, В. М. Яременко. — Київ : Смолоскип, 2018. 288 с.
29. Марочко В. Голодомор 1932-1933 років на Донбасі / Василь Марочко; НАН України, Ін-т історії України. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2015. 96 с.

- 30.Марочко В.І. Сучасна зарубіжна історіографія голоду 1932-1933 рр. в Україні: нова чи стара інтерпретація? / Василь Марочко. – К.: Укр. істор. журн, 2006. - №3. – С.186-199.
- 31.Папакін, Георгій."Чорна дошка": антиселянські репресії (1932-1933) : [монографія] / Георгій Папакін; НАН України, Ін-т історії України. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. 422 с.
- 32.Рафаель Лемкін Радянський геноцид в Україні (стаття 28 мовами). / Редактор Роман Сербин, упорядник Олеся Стасюк. – К.: Майстерня книги, 2009. 208 с.
- 33.«Репресовані» щоденники. Голодомор 1932—1933 років в Україні / Упоряд. Я.Файзулін; УІНП. – Київ: Фенікс, 2018. 352 с.
- 34.Самчук У. О. Марія: хроніка одного життя. – Буенос-Айрес: Вид-во Миколи Денисюка, 1952 р. 278 с.
- 35.Сергійчук В. Голодомор 1932-1933 рр. як геноцид українства / В.:ПП Сергійчук М.І., 2016 р. – 320 с.
- 36.Сергійчук В. Як нас морили голодом. 1921-1926, 1932-1933, 1946-1947: вид.3-е, доповнене. / Володимир Сергійчук. – К., 2006. 392 с.
- 37.. Слободян Л. Г олодомор 1932—1933 років як інструмент політики деукраїнізації / Гілея: науковий вісник. — 2013. — № 74. – С. 48-51.
- 38.Спротив геноциду: книга-каталог виставки / Український інститут національної пам'яті. — Львів-Київ: Часопис, 2015. — 80 с.
- 39.Сядристий М. Ленін – ідеолог, організатор і натхненник Голодоморів в Україні. / Микола Сядристий. – К.:Вид-во НПУ ім. М.Дагоманова, 2018. – С.6-7.
- 40.Український Голокост 1932-1933: свідчення тих, хто вижив: у 10 томах/ За ред. о. Ю. Мицика. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України; Національний університет "Києво-Могилянська академія”, 2004 – 2014 рр.

41. Шкварець В.П. Історіографія та історіософія голодів-людоморів на Миколаївщині / В.П. Шкварець, Є.Г. Горбуров, К.Є. Горбуров. – Миколаїв, 2008. 288 с.

42. 33-й: голод: Народна Книга-Меморіал / Упоряд.: Л. Б. Коваленко, В. А. Маняк – К.: Рад. письменник. 1991. – 584 с.

Електронні джерела:

1. United Nations Office on Genocide Prevention and the Responsibility to Protect [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.un.org>
2. Кати і жертв: антропологічний вимір Голодомору 1932-1933 років. [Електронний ресурс] / Я. Бондарчук. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/artefacts/2012/11/26/101572>
3. Пиріг Р. Документи з історії голоду у фондах архівосховищ України: Джерелознавчий огляд. [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://old.archives.gov.ua/Sections/Famine/Documents/Famine_32-33.php
4. Томи Книги пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://holodomormuseum.org.ua/hololomor/natsionalna-knyha-pam-iati-zhertv-holodomoru-1932-1933/>
5. Український інститут національної пам'яті [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://old.uinp.gov.ua>
6. Шкварець В.П. Історіографія та історіософія голодів-людоморів на Миколаївщині / В.П. Шкварець, Є.Г. Горбуров, К.Є. Горбуров. – Миколаїв, 2008. 288 с.

Література:

1. Архівознавство: Підручник для студентів вищих навчальних закладів України / за заг. ред. Я. С. Калакури, та І. Б. Матяш. - К.: Видавн. дім "КМ Академія", 2002. 356 с.
2. Головка В.В. Історіографія кризи історичної науки: Український контекст./ Володимир Головка. – К: Ін-т історії України НАН України, 2003. 228 с.

3. Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: бібліографічний покажчик. Випуск 2 / Ред кол.: С. В. Кульчицький (наук. ред.), О. Ф. Ботушанська (відп. ред.), В. Мотика; Упорядн.: Л. М. Бур'ян, І. Е. Рікун. Одеська державна наукова бібліотека імені М. Горького; Інститут історії України НАН України. – Одеса: Вид-во Студія "Негоціант", 2008. 576 с.
4. Грицак Я. Українська історіографія. 1991–2001: Десятиліття змін./ Ярослав Грицак. – К: Україна Модерна. – Ч. 9, 2005. С. 66–67.
5. Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки. – К., 1991.– С.120–121.
6. Історик і влада : Колективна монографія / Відп. ред. В. Смолій; Тв. кер. проекту І. Колесник. – К.: Інститут історії України НАН України, 2016. – 543с.
7. Історичне джерелознавство: Підручник.2-ге вид., доп. і переробл. /керівн. автор. кол. Калакура Я.С. - К.:Либідь, 2017. 512 с.
8. Історія України: маловідомі імена, події, факти. / гол. ред. П. Т. Тронько. – К.: ПУ НАН України, 2004. Вип. 27. С. 271–302
9. Калакура Я. Методологія історіографічного дослідження: науково-методичний посібник. – К.: ВПЦ Київський університет, 2016. 320 с.
- 10.Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій. – 2–ге видання, доповнене. / Ярослав Калакура. – К.: Генеза, 2012.– 512 с.
- 11.Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і Голодомор / Під ред. С. Головка. — К.: Либідь, 1993. 384 с.
- 12.Коцур В.П. Історіографія історії України. Курс лекцій. / В.П. Коцур, А.П. Коцур – Чернівці: Золоті литаври, 1999. 526 с.
- 13.Ляпіна О. В. Методичні рекомендації з підготовки курсових і магістерських робіт /за ред. д.і.н., проф. В. М. Мордвінцева. – К., 2018. 55 с.
- 14.Онацький Є. Українська Мала Енциклопедія: у 8 т., 16 кн. / Є. Онацький. – Буенос-Айрес: Накладом Адміністрації УАПЦ в Аргентині, 1960.

15. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX – XX ст.: Історичні нариси. – К.: Наукова думка, 2002. 952 с.
16. Світло й тіні українського радянського історіописання / за ред. В.Смоля. – К.: ІУ НАН України, 2015. 212 с.
17. Танцюра В. І. Сталін і Україна / В. Танцюра, С. Куліш. – Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. – Історія України. – Вип. 6. – 2003. – С. 150-154.
18. Чернявська К.В. Сучасні історіографічні дослідження проблеми голодомору 1932-1933 рр. в Україні: тенденції та напрямки. / Катерина Чернявська. – Наук. вісн. Миколаїв: НУ ім. В.О. Сухомлинського. Вип.3.35. 2013. – С. 262–268
19. Шитюк М. М. Голодомор 1932–1933 років в Україні в сучасній історіографії (1986–2009 роки). / Микола Шитюк, Катерина Назарова. – Миколаїв, 2012. 228 с.
20. Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР після сталінської доби. / Віталій Яремчук. – Острог: Вид-во Національного університету “Острозька академія”, 2009. 526с.